Zofia Kurzowa

ILUSTROWANY SŁOWNIK PODSTAWOWY JĘZYKA POLSKIEGO

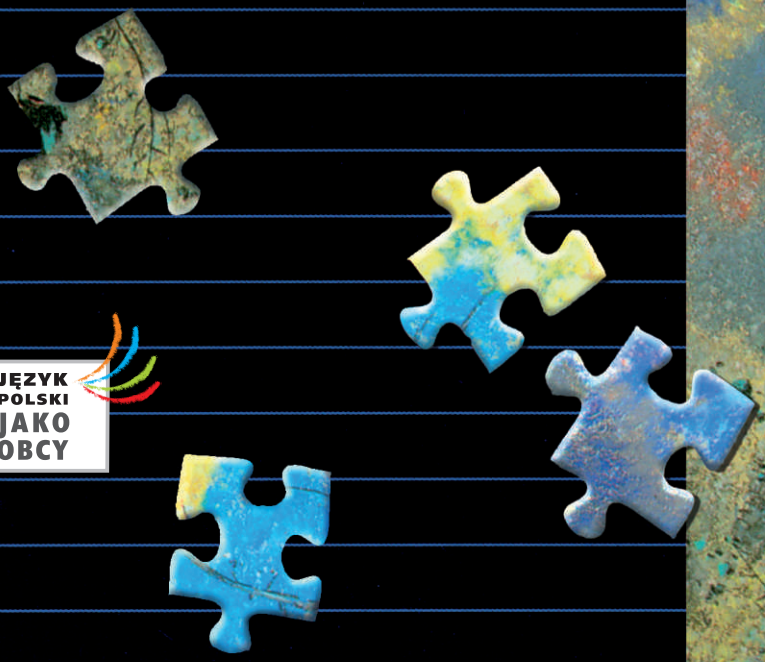

JĘZYK POLSKI JAKO OBCY

universitas

SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO

ILUSTROWANY SŁOWNIK PODSTAWOWY JĘZYKA POLSKIEGO

JĘZYK POLSKI JAKO OBCY

PODRĘCZNIK DO NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO DLA CUDZOZIEMCÓW

Zofia Kurzowa

ILUSTROWANY SŁOWNIK PODSTAWOWY JĘZYKA POLSKIEGO

wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń

Indeks pojęciowy opracowała
Justyna Winiarska

Kraków

SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO

© Copyright by Zofia Kurzowa and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2014

ISBN 97883–242–2877–5
TAiWPN UNIVERSITAS

Recenzenci
Władysław Miodunka
Kazimierz Polański
Maria Zarębina

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

Rysunki
Joanna Budyn-Kamykowska

www.universitas.com.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp VII
Wykaz skrótów XIII
Wiadomości gramatyczne XIV
Słownik
Indeks pojęciowy wyrazów i ich znaczeń 377
Indeks wyrazów użytych w słowniku oraz ich tłumaczenia na język francuski, niemiecki i angielski 517

WSTĘP

Słownik niniejszy jest małym słownikiem języka polskiego, tzn. opisującym słownictwo podstawowe, czyli słownictwo najczęściej używane, niezbędne przy porozumiewaniu się z otoczeniem w codziennych i oficjalnych sytuacjach, pomocne w rozumieniu tekstów średniej trudności, w czytaniu gazet i czasopism, częściowo także literatury pięknej, w rozumieniu programów radiowych i telewizyjnych.

To zadanie słownik spełnia dzięki specjalnemu doborowi jednostek leksykalnych, sposobowi ich opisu, wiadomościom gramatycznym, ukazaniu łączliwości składniowej, semantycznej i frazeologicznej wyrazów oraz ich funkcji w zdaniu.

Słownik opisuje jedynie współczesne słownictwo polskie, rejestruje wyrazy najczęściej używane i raczej stylistycznie neutralne. Nie występują w nim wyrazy przestarzałe, żargonowe, wulgarne, wąskospecjalistyczne. Wyjątek stanowi grupka wyrazów lub ich znaczeń o nacechowaniu potocznym, a to ze względu na częstość ich występowania w dzisiejszym języku (np. *baba* w zn. l, 2, 3, *chłop* w zn. 2, *stary* w zn. 2, 3, 4, *forsa*).

Zasób wyrazów niniejszego słownika podstawowego jest oparty na wynikach badań frekwencyjnych słownictwa polskiego. Słownik gromadzi wyrazy wybrane ze wszystkich list frekwencyjnych polskiego słownictwa, które osiąga na nich rangę od l–l500[1]. Przedstawia więc słownictwo dziś najczęstsze, reprezentujące jednocześnie różne odmiany stylowe dzisiejszej polszczyzny: pisaną i mówioną, oficjalną i potoczną oraz literacką[2].

Słownik zawiera około 5000 wyrazów. Występują wśród nich rzeczowniki, przymiotniki, zaimki, czasowniki, przysłówki oraz spójniki, przyimki i partykuły. Pominięto tylko wykrzykniki jako części mowy wyrażające uczucia, oraz liczebniki główne i porządkowe, których wykaz i odmiana znajduje się w „Wiadomościach gramatycznych" (s. XIV).

Obok wyrazów czysto polskich znalazły się w słowniku także wyrazy zapożyczone, głównie internacjonalizmy (np. *administracja*, *analiza*, *chemia*, *demokracja*, *filozofia*, *konstytucja*, *magnetofon*, *telewizja*, *wideo*, *wiza*), bez których niemożliwe jest rozumienie języka polskiego.

Przy wyrazach wieloznacznych słownik podaje znaczenia najbardziej aktualne i najczęściej używane. Do tłumaczenia znaczeń użyto tylko tych wyrazów, które znajdują się w słowniku. Przy wyrazach o znaczeniu przedmiotowym umieszczono odpowiednie obrazki.

Do słownika są dołączone „Wiadomości gramatyczne". Zawierają one najważniejsze reguły wymowy i wykaz najbardziej charakterystycznych dla języka polskiego wymian głosek oraz omówienie głównych kategorii gramatycznych części mowy (rodzaj, liczba, przypadek rzeczowników, aspekt, czas, tryb, strona czasowników). Podane są formy deklinacyjne i koniugacyjne (typy deklinacji i ko-

---

[1] Listę słownictwa podstawowego opracowała na podstawie list frekwencyjnych prof. Halina Zgółkowa i opublikowała w pracy: *Dobór słownictwa do nauczania języka polskiego jako obcego* [w:] Język polski jako obcy. Programy nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny pod red. W. Miodunki, Kraków 1992, s. 37–102. Lista ta została dla potrzeb niniejszego słownika ograniczona i zmodyfikowana. Por. także H. Zgółkowa, *Podstawowy słownik języka polskiego dla cudzoziemców. Charakterystyka leksykalna.* Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców 4, 1992, s. 51–62.

[2] Listy frekwencyjne, z których zostało wybrane słownictwo podstawowe: I. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, J. Woronczak, W. Masłowski, *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne* (t. I, *Teksty popularnonaukowe*, t. II, *Drobne wiadomości prasowe,* t. III, *Publicystyka,* t. IV, *Proza artystyczna*, t. V, *Dramat artystyczny*). Warszawa 1974–1977; H. Zgółkowa, *Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej. Listy frekwencyjne i rangowe.* Poznań 1983; H. Zgółkowa, K. Bułczyńska, *Słownictwo dzieci w wieku przedszkolnym. Listy frekwencyjne*. Poznań 1987; H. T. Zgółkowie, *Słownictwo współczesnej poezji polskiej. Listy frekwencyjne.* Poznań 1992, t. I–II; *Lista najczęstszego słownictwa polskiej telewizji*, oprac. pod kier. Z. Kurzowej (w maszynopisie).

niugacji) oraz sposoby tworzenia nowych wyrazów za pomocą przyrostków i przedrostków. Znajomość elementów słowotwórstwa języka polskiego umożliwi rozumienie wielu wyrazów, które są tworzone regularnie i nie weszły do słownika jako samodzielne jednostki, lecz są tylko przytoczone pod odpowiednim wyrazem podstawowym.

Oprócz części zawierającej uporządkowane alfabetycznie definicje wyrazów słownik wyposażono w indeks pojęciowy wyrazów i ich znaczeń. Obejmuje on rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki definiowane w słowniku. Opierając się na znaczeniach podanych w alfabetycznej części słownika, utworzono 17 następujących klas pojęciowych[3]: A. Przyroda i środowisko; B. Życie i organizmy żywe; C. Ciało i jego funkcje. Zdrowie i choroba; D. Człowiek i rodzina; E. Państwo i społeczeństwo; F. Pieniądze i handel; G. Edukacja i nauka. Teoria i praktyka; H. Praca; J. Budynki i ich wyposażenie. Własność. Ubranie. Mycie, pranie, sprzątanie; K. Picie, jedzenie. Zdobywanie pożywienia, uprawa roli, wieś; L. Kultura i cywilizacja; M. Myśl i umysł. Komunikacja, język i gramatyka; N. Odpoczynek i sport; O. Urządzenia, materiały, substancje i ich właściwości; P. Ruch, podróż, transport; R. Uczucia i emocje, stosunek do innych ludzi; S. Pojęcia ogólne i abstrakcyjne. Wewnątrz tych klas wprowadzono bardziej szczegółowe podziały na kategorie i podkategorie, a w ich obrębie wydzielono w osobnych kolumnach poszczególne części mowy. Właściwą klasyfikację poprzedza lista kategorii będąca rozwinięciem wymienionych wyżej 17 klas.

Dzięki takiej klasyfikacji korzystający ze słownika może znaleźć wyrazy, które tworzą wspólne pola pojęciowe, a które znajdują się w zupełnie różnych miejscach części alfabetycznej. I tak np. w klasie A.III.a „Obszary wodne" zebrano w układzie alfabetycznym rzeczowniki: *bałwan*, *dno*, *fale*, *jezioro*, *kanał*, *morze*, *nurt*, *ocean* itd., przymiotniki: *denny*, *głęboki*, *morski*, *źródlany* itd. oraz czasowniki: *wpadać* 6, *wpływać*, *wpłynąć* 1, *wypływać*, *wypłynąć* 2, *znosić*, *znieść* 5 itd.[4]

Klasyfikację połączono z częścią alfabetyczną w taki sposób, że na końcu każdej zdefiniowanej i opatrzonej kontekstem jednostki znajduje się odsyłacz do odpowiedniej klasy, np. przy haśle *bawełna* czytelnik znajduje odsyłacz do tabeli O.II.c, w której występuje *bawełna* wraz z innymi nazwami tkanin, jak *jedwab*, *len*, *płótno*, *wełna*, *materiał*, *tkanina* itd.

Jeśli wyraz ma więcej niż jedno znaczenie, każde z nich przydzielono do odpowiedniej klasy, a wewnątrz niej podano numer znaczenia, np. *prąd* l znajduje się w klasie O.Ic. „Prąd", natomiast *prąd* 2 w klasie A.III.a. „Obszary wodne".

Klasyfikacją objęto też wyrazy pochodne, podawane w części alfabetycznej po definicji i kontekstach, a więc zdrobnienia, rzeczowniki żeńskie pochodzące od męskich, przymiotniki pochodzące od rzeczowników oraz przysłówki pochodzące od przymiotników. Umieszczono je razem z wyrazami podstawowymi i dla odróżnienia opatrzono gwiazdką (*). W wypadku czasowników podaje się formę niedokonaną i dokonaną. Jeżeli czasownik jest tylko dokonany, umieszcza się przy nim skrót dk.

W ten sposób po raz pierwszy połączono w jednym słowniku układ alfabetyczny z krzyżującym się z nim układem pojęciowym, dającym wgląd w semantyczno-paradygmatyczne związki między wyrazami.

Słownik podstawowy języka polskiego jest przeznaczony przede wszystkim dla osób uczących się języka polskiego jako obcego. Powinien pomagać w przechodzeniu od słowników dwujęzycznych do jednojęzycznego słownika języka polskiego.

Słownik może służyć także nauczycielom języka polskiego jako obcego, stanowiąc materiał pomocniczy w pracy nad słownictwem lub gramatyką.

---

[3] Klasy utworzono dla potrzeb słownika, wychodząc od definicji. Korzystano także ze słownika: T. Mc Arthur Longman, *Lexicon of Contemporary English*. Longman Group Ltd 1981.

[4] Często trudno wyraz sklasyfikować jednoznacznie i dlatego niektóre słowa zdają się lepiej odpowiadać danej klasie, a inne gorzej. Podobnie wewnątrz grupy znajdują się wyrazy bardzo bliskie znaczeniowo i takie, które znajdują się na granicy danej kategorii.

Może być wreszcie użyteczny dla każdego także jako punkt odniesienia do słowników o większej skali trudności, obejmujących szerszy materiał, z bardziej szczegółowym doborem słownictwa.

Przy opracowywaniu niniejszego słownika brano pod uwagę następujące opisowe słowniki języka polskiego: *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1959–1968; *Mały słownik języka polskiego* pod red. S. Skorupki, H. Auderskiej, Z. Łempickiej, Warszawa 1968; *Słownik języka polskiego PWN* pod red. M. Szymczaka, t. I–III, Warszawa 1978–1981; *Słownik współczesnego języka polskiego* pod red. B. Dunaja, Warszawa 1996 (zwłaszcza w zakresie definicji partykuł); *Słownik semantyczno-syntaktyczny przymiotników polskich* W. Śliwińskiego, Kraków 1993; *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich* pod red. K. Polańskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980–1992, a także wykorzystano różnego rodzaju minima leksykalne polskie, jak B. Bartnickiej, R. Sinielnikoff, *Słownik podstawowy języka polskiego dla cudzoziemców*, Warszawa 1979; Z. Kurzowej, H. Zgółkowej, *Słownik minimum języka polskiego*, Poznań 1992 oraz zagraniczne: *Kratkij słowar' russkogo jazyka dlja innostrancew* pod red. W. Rozanowej, Moskwa 1978; *Dictionnaire de poche français* pod red. J. Dubois, Paryż 1993.

Informacja o układzie słownika

Słownik składa się z dwóch części: pierwsza ułożona jest alfabetycznie, część druga według klas pojęciowych.

W części alfabetycznej niektóre najczęstsze kategorie wyrazów pochodnych znajdują się w jednym artykule hasłowym z wyrazami, od których zostały utworzone, a to:

1) rzeczowniki utworzone od czasowników przyrostkami *-anie*, *-enie*, *-cie* oznaczające czynności lub stany, np. *chodzenie* znajduje się przy *chodzić*, *ruszanie* przy *ruszać*, *banie się* przy *bać się*;

2) nazwy istot rodzaju żeńskiego utworzone od nazw istot płci męskiej, np. *nauczycielka* przy *nauczyciel*, *dozorczyni* przy *dozorca*, *lwica* przy *lew*;

3) nazwy zdrobniałe, np. *domek* przy *dom*, *główka* przy *głowa*, *pólko*//*poletko* przy *pole*;

4) przymiotniki utworzone od rzeczowników oznaczające różnego rodzaju relacje do nich, np. *asystencki* przy *asystent*, *balowy* przy *bal*, *leśny*, *lesisty* przy *las*;

5) przysłówki utworzone od przymiotników, np. *głośno* przy *głośny*, *świeżo* przy *świeży*.

Bywają jednak odstępstwa od tych zasad: samodzielnym hasłem są rzeczowniki na *-anie*, *-enie*, *-cie* wtedy, gdy mają inne znaczenie niż nazwa czynności lub stanu, a więc nazwy wytworu lub wyniku czynności, np. *utrzymanie* 'to, co potrzebne do życia', *uszkodzenie* 'miejsce uszkodzone' czy *podanie* 'pismo do władz z prośbą o coś'.

Samodzielne hasła stanowią także czasem nazwy żeńskie od męskich, przymiotniki odrzeczownikowe lub przysłówki odprzymiotnikowe, które ze względu na swoją wysoką frekwencję weszły do zasobu słownictwa podstawowego.

Pewien kłopot sprawiają wyrazy zaprzeczone zawierające przedrostek *nie-*. Niewiele z nich znajduje się wśród samodzielnych haseł słownika, np. *nieliczny*, *niewiele*, *nieobecność*, *niepokój* itp. Inne, które nie uzyskały odpowiedniej rangi na listach frekwencyjnych, nie są samodzielnymi hasłami. Bywają jednak w słowniku używane zarówno w definicjach, jak w kontekstach. Jeśli więc czytelnik spotka w objaśnieniach słownikowych wyrazy z *nie* spoza listy haseł, powinien szukać ich znaczeń pod odpowiednim wyrazem bez *nie*, np. *niepoprawny* pod *poprawny*, *nieuwaga* pod *uwaga* itd. Znajomość zaś funkcji *nie* pozwoli mu łatwo się domyśleć, że ma do czynienia z wyrazem zaprzeczonym, który należy traktować jako antonim.

Homonimy są oznaczone w słowniku cyframi arabskimi umieszczonymi po wyrazie u jego dołu, np. $boks_1$, $boks_2$, $ranny_1$, $ranny_2$, $ranny_3$.

Artykuł hasłowy składa się z następujących części;

l) wyraz hasłowy (hasło), 2) charakterystyka gramatyczna, 3) definicja znaczenia lub znaczeń, 4) przykłady użycia wyrazu, 5) stałe połączenia wyrazowe (frazeologiczne), 6) wyraz lub wyrazy pochodne, 7) kod odsyłający dane znaczenie wyrazu hasłowego do odpowiedniej klasy pojęciowej.

Charakterystyka gramatyczna

Każde hasło opatrzone jest wskazówką o jego przynależności do odpowiedniej części mowy. Wszystkie wyrazy podawane są w formie podstawowej: imiona (nomina) w M.[5], czasowniki w bezokoliczniku. Przy wyrazach odmieniających się podano te formy gramatyczne, które umożliwiają ustalenie deklinacji lub koniugacji wyrazu, wykazują wymiany głosek w tematach fleksyjnych oraz umożliwiają wybór właściwej formy równoległej.

Rzeczowniki są podawane w M. lp. Jeśli rzeczownik nie ma lmn., wtedy pisze się: tylko w lp., np. *odwaga* rzecz. ż. tylko w lp., przy braku lp. podaje się M. lmn. z zaznaczeniem: tylko w lmn., np. *okulary*, *sanki*, rzecz. tylko w lmn. Następnie podany jest rodzaj rzeczownika oraz niektóre formy zależne, np. *stół* rzecz. m. D. *stołu*, Ms. *stole*, lmn. M. *stoły*; *chłop* rzecz. m. D. *chłopa*, Ms. *chłopie*, lmn. M. *chłopi*; *nauczyciel* rzecz. m. D. *nauczyciela*, lmn. M. *nauczyciele*, D. *nauczycieli*; *woda* rzecz. ż. D. *wody*, C. Ms. *wodzie*, lmn. M. *wody*, D. *wód*, a więc wymienia się takie formy, których utworzenie mogłoby sprawić cudzoziemcowi jakieś trudności, ze względu na zachodzące w temacie wymiany głoskowe lub ze względu na niepewność doboru końcówki równoległej.

Przy rzeczownikach odmieniających się jak przymiotnik występuje informacja: odm. jak przym., np. *krewny* rzecz. m. odm. jak przym. lmn. M. *krewni*; *królowa* rzecz. ż. odm. jak przym. lmn. M. *królowe*.

Rzeczowniki nieodmienne opatrzone są skrótem ndm., np. *wideo* rzecz. n. ndm. Rzeczowniki nieodmienne w lp. mają skrót: w lp. ndm., a następnie podany jest M. oraz D. lmn., np. *liceum* rzecz. n. w lp. ndm., lmn. M. *licea*, D. *liceów*.

Przymiotniki oraz zaimki mające odmianę przymiotnikową są podawane w M. lp. r. m. ż. i n. (np. *biały* przym. *biała*, *białe*). W zaimkach podaje się też zawsze: M. lmn. r. mos., np. *ten* zaim. *ta*, *to*, *ci*; *mój* zaim. *moja*, *moje*, *moi*.

Sprawa komplikuje się nieco w M. lmn. przymiotników. Zaznaczenie formy mos. jest bowiem uzależnione od łączliwości danego przymiotnika z rzeczownikiem męskim osobowym. Wyróżniają się tu cztery możliwości:

1) gdy przymiotnik nie łączy się z rzeczownikami męskimi osobowymi, wtedy w M. lmn. ma jedną końcówkę *-e*, np. *pośpieszny* przym. *pośpieszna*, *pośpieszne*, lmn. *pośpieszne*; *przytulny* przym. *przytulna*, *przytulne*, lmn. *przytulne*. Tej formy M. lmn. nie podaje się przy rodzajowych formach przymiotnikowych. Brak jej świadczy o takiej ograniczonej łączliwości przymiotnika;

2) gdy przymiotnik łączy się z rzeczownikami męskimi osobowymi, wtedy w M. lmn. r. mos. ma regularną końcówkę *-i*(*-y*), w r. nmos. końcówkę *-e*, np. *punktualny*, *punktualna*, *punktualne*, lmn. *punktualni*, *punktualne; rozmowny*, *rozmowna*, *rozmowne*, lmn. *rozmowni*, *rozmowne*, przy charakterystyce rodzajowej przymiotnika podaje się tylko formę na *-i*(*-y*);

3) gdy przymiotnik tylko w jednym ze swoich znaczeń łączy się z rzeczownikami męskimi osobowymi, zaznacza się to skrótem mos. przy odpowiednim znaczeniu przymiotnika, np. *próżny* w zn. 3 mos. *próżni* 'taki, który lubi pochwały, myśli tylko o przyjemnościach': *Mężczyźni bywają próżni*;

[5] Zob. wykaz skrótów.

4) gdy przymiotnik łączy się w danym znaczeniu zarówno z rzeczownikami męskimi osobowymi, jak i innymi, zaznacza się to w uwadze: także mos., np. *beznadziejny* w zn. 2 także mos. *beznadziejni* 'taki, który ma same cechy negatywne': *Film był beznadziejny*. *To są beznadziejni uczniowie*.

Przy przymiotnikach jakościowych podaje się stopień wyższy. Jeżeli tworzy się on nieregularnie (od innego tematu), formy takie występują także na swoim alfabetycznym miejscu, np. *lepszy* stopień wyższy od *dobry* (zob.).

Przymiotniki używane w znaczeniu rzeczowników są traktowane jako homonimy, np. *ranny*$_1$, przym. *ranna*, *ranne*, *ranni* 'taki, który ma ranę': *Rannych żołnierzy zabrano z pola bitwy*; *ranny*$_2$ rzecz. m. odm. jak przym. lmn. M. *ranni* 'ten, kto jest ranny$_1$': *W katastrofie było trzech rannych*.

Niektóre przymiotniki mają w M. lp. obok formy z końcówką *-y* także formę z końcówką - używaną tylko z czasownikiem *być*, np. *wesoły*, *wesół*, *świadomy*, *świadom*, *gotowy*, *gotów*. Formy te łączy się podwójną pionową kreską (*wesoły*//*wesół*), a w nawiasie podaje się informację: tylko z czasownikiem *być*.

Zaimki osobowe oraz zaimki *kto*, *co*, *siebie*, *kilka*, *kilkanaście*, *kilkadziesiąt*, *kilkaset* mają zaznaczone wszystkie formy przypadków.

Czasowniki podawane są w bezokoliczniku. Pary aspektowe są połączone w jednym artykule hasłowym. Na pierwszym miejscu jako hasło występuje postać niedokonana, następnie dokonana z odsyłaczem do osobnego miejsca w alfabecie, gdzie podane są jej formy fleksyjne, np. *dawać* czas. ndk., dk. *dać* (zob.); *pisać* czas. ndk., dk. *napisać* (zob.); pod *dać* i *napisać* znajdują się odpowiednie formy fleksyjne.

Przy czasowniku podawane są następujące formy: l. i 2. osoba lp. czasu teraźniejszego przy czasownikach niedokonanych, a czasu przyszłego prostego przy czasownikach dokonanych, 2. osoba lp. trybu rozkazującego, 3. osoba lp. czasu przeszłego, imiesłów bierny przy czasownikach przechodnich oraz rzeczownik odczasownikowy na *-anie*, *-enie* lub *-cie*, np. *piszę*, *piszesz*, *pisz*, *pisał*, *pisany*; rzecz. *pisanie*.

Przy czasownikach, które używane są tylko w 3. osobie, podawana jest po bezokoliczniku 3. osoba lp. czasu teraźniejszego i przeszłego oraz rzeczownik odczasownikowy, np. *przejawiać się* tylko w 3. os. *przejawia się*, *przejawiał się*; rzecz. *przejawianie się*.

Jeżeli w jakimś znaczeniu czasownik jest używany tylko w 3. osobie, zaznacza się to, pisząc: tylko w 3. os., np. *iść* w zn. 5 tylko w 3. os. 'mieć taki lub inny kierunek': *Droga idzie przez las*.

Przy czasownikach nieosobowych niewłaściwych występuje informacja: czas. niewłaściwy oraz jego formy w czasie teraźniejszym, przeszłym i przyszłym oraz w trybie przypuszczającym, np. *brak*$_2$, czas. niewłaściwy *brak*, *brak było*, *brak będzie*, *brak byłoby*; *można* czas. niewłaściwy *można*, *można było*, *można będzie*, *można by (było)*.

Każde znaczenie czasownika jest związane z jego cechami składniowymi, które przejawiają się jako łączliwość z określonymi formami gramatycznymi. Wskazują na nie odpowiednie pytania lub inne oznaczenia pisane po znaku ~, np. *bać się* w zn. l ~ kogo, czego, z bezok., ze spój. *że*. Podwójna pionowa kreska (//) informuje, że czasownik może w danym znaczeniu i funkcji składniowej łączyć się z dwoma przypadkami rzeczownika, np. *dodawać* co//czego: *Autor dodał do książki nowy rozdział*; *Sukni trzeba dodać ozdób*; *próbować* co//czego: *Próbowała płaszcz u krawca*. *Spróbujcie tego wina*.

Przy czasownikach ruchu podawane są pytania o jego kierunek, np. *biec* w zn. l ~ dokąd, którędy, *biegać* w zn. l ~ gdzie.

Przyimki opisuje się przez wskazanie przypadka, którym rządzą oraz odpowiedniego pytania, np. *do* przyim. łączy się z rzecz. w D., *do* kogo, *do* czego.

Ustalanie znaczeń

W słowniku podawane są tylko najczęściej używane znaczenia wyrazów. Definicje ich są najprostsze, odwołujące się do wiedzy czytelnika o świecie. Przy wyjaśnianiu słownictwa konkretnego często poprzestaje się na odniesieniu znaczenia do pojęcia podstawowego, np. *róża* 'roślina z pięknymi kwiatami', *mysz* 'małe zwierzątko z długim ogonem'.

Wszystkie znaczenia są wyjaśniane za pomocą wyrazów zawartych w słowniku. Przy wyrazach o znaczeniu konkretnym umieszczono podpisane rysunki. Każde znaczenie wyrazu wieloznacznego oznacza się cyfrą arabską. Definicje wyrazów są uzupełniane przez synonimy i antonimy. Synonimy są podawane po średniku, antonimy – z kwalifikatorem przeciwn.

Jeżeli w słowniku występują wyrazy synonimiczne, to zazwyczaj definiuje się tylko jeden wyraz, drugi tłumaczy się przez synonim, np. *auto* 'środek transportu w zn. 2 drogowego bez szyn; samochód'; *samochód* 'auto'.

Gdyby ten sposób definiowania okazał się dla czytelnika cudzoziemca niewystarczający, ma on do dyspozycji zamieszczony na końcu słownika indeks wszystkich haseł słownikowych w tłumaczeniu na trzy języki: francuski, niemiecki i angielski[6]. Trzeba jednak pamiętać, że w wyrazach wieloznacznych tłumaczenie odnosi się tylko do pierwszego znaczenia oraz że tłumaczone są tylko samodzielne hasła. Nie tłumaczy się wyrazów pochodnych, które umieszczone są pod jednym hasłem z wyrazem podstawowym (np. *amatorka* pod *amator*, *anielski* pod *anioł*).

Stałe połączenia wyrazowe

Notuje się je po znaku ◊ pod odpowiednim znaczeniem wyrazu tworzącym centrum znaczeniowe danego wyrażenia, np. *Mieć serce na dłoni* pod *serce* albo przy pierwszym znamiennym wyrazie, np. *Brać górę nad kimś* pod *brać*. Niekiedy podaje się najbardziej charakterystyczne przysłowia. Rzecz oczywista, że uwzględnia się tylko takie stałe wyrażenia i przysłowia, których skład leksykalny nie wychodzi poza zakres przedstawianego w słowniku słownictwa.

Przykłady użycia wyrazu

Ilustrują one charakterystyczne leksykalne otoczenie wyrazu lub typową dla niego konstrukcję gramatyczną. Najczęściej konteksty takie stanowią bardzo proste zdania, np. *Będę czekać na ciebie przed teatrem*, choć zdarzają się także same grupy wyrazowe, które są jednak znaczeniowo i składniowo wystarczające, np. *Czekać na brata*, *na pociąg*, *na ładną pogodę*. *Budżet firmy*. *Biel śniegu*, *sukni*, *koszuli*, *włosów*.

Zofia Kurzowa

---

[6] Konsultacji przy tłumaczeniu wyrazów na języki obce udzielili: Bronisława Ligara (język francuski) i Wacław Cockiewicz (język niemiecki). Tłumaczeń angielskich dokonała Justyna Winiarska.

WYKAZ SKRÓTÓW

B. – biernik
bezok. – bezokolicznik
C. – celownik
D. – dopełniacz
dk. – dokonany
gram. – gramatyczny
imies. – imiesłów
itd. – i tak dalej
itp. – i tym podobne
liczeb. – liczebnik
lmn. – liczba mnoga
lp. – liczba pojedyncza
m. – męski
M. – mianownik
mos. – męskoosobowy
Ms. – miejscownik
n. – nijaki
N. – narzędnik
ndk. – niedokonany
ndm. – nieodmienny
nmos. – niemęskoosobowy
np. – na przykład
odm. – odmienny
ofic. – oficjalny
os. – osoba
p. – patrz
part. – partykuła
por. – porównaj
pot. – potocznie
przeciwn. – przeciwieństwo
przesz. – przeszły
przyim. – przyimek
przym. – przymiotnik
przys. – przysłówek
przysł. – przysłowie
przysz. – przyszły
rzadz. – rzadziej
rzecz. – rzeczownik
spój. – spójnik
teraźn. – teraźniejszy
W. – wołacz
wym. – wymawiaj
wyraż. – wyrażenie
zaim. – zaimek
zn. – znaczenie
zdr. – zdrobnienie
zob. – zobacz
ż. – żeński
żart. – żartobliwie

WIADOMOŚCI GRAMATYCZNE

SAMOGŁOSKI

Język polski ma 8 samogłosek: *i*, *y*, *e*, *a*, *o*, *u*, *ą*, *ę*. Samogłoski *a*, *e*, *o*, *u* mogą występować w każdej pozycji w wyrazie, tzn. na początku, na końcu i w środku wyrazu po spółgłosce miękkiej i twardej, np. *sanie* : *sianie* (wym. *sańe* : *śańe*), *cena* : *cień* (wym. *cena* : *ćeń*); *nosić* : *niosłam* (wym. *nośić* : *ńosłam*). Samogłoska *i* może występować na początku wyrazu: *idzie*, a w środku oraz na końcu wyrazu tylko po spółgłosce miękkiej, np. *cicho*, *oni*. Samogłoska *y* nie występuje na początku wyrazu, w środku wyrazu zaś i na jego końcu tylko po spółgłosce twardej, np. *dym*, *stoły*. Samogłoski nosowe *ę*, *ą* nie występują na początku wyrazu, w środku zaś tylko przed spółgłoskami: *f*, *w*, *s*, *z*, *sz*, *ż*, *ś*, *ź*, *ch*, np. *rzęsa*, *wąs*, *gałąź*, *dążyć*. Samogłoskę *ą* na końcu wyrazu należy wymawiać (np. *idą*, *myślą*), samogłoska *ę* w tej pozycji jest wymawiana bądź jako *ę*, bądź też jako samo *e* (np. *idę*// *ide*). Głoski *ę* i *ą* przed innymi spółgłoskami niż wymienione wyżej (z wyjątkiem *l*, *ł*) wymawia się jako połączenia: *em*, *en*, *eń*, *e* , *om*, *on*, *oń*, *o*), np. *zęby* (wym. *zemby*), *pęd* (wym. *pent*), *pęka* (wym. *pe ka*), *dąb* (wym. *domp*), *kąt* (wym. *kont*), *wziąć* (wym. *wziońć*), *mąka* (wym. *mo ka*).

Przed spółgłoskami *l*, *ł* samogłoski nosowe *ę*, *ą* w wymowie realizowane są jako samogłoski ustne *e*, *o*, np. *wzięła* (wym. *wzieła*), *wzięli* (wym. *wzieli*), *wziął* (wym. *wzioł*).

SPÓŁGŁOSKI

Większość spółgłosek polskich może występować w odpowiadających sobie parach jako głoski twarde i miękkie, np. *b* : *b*', *p* : *p*', *w* ; *w*', *c* : *ć*, *l* : *l*', *m* : *m*', *n* : *ń*. Różnica twardości i miękkości głosek jest ważna dla odróżnienia znaczeń wyrazów, np. *pasek* : *piasek*, *mały* : *miały*, *cało* : *ciało*.

W piśmie miękkość oznacza się dwojako: przecinkiem nad literą, np. *koń*, *dźwięk*, *kość*, albo przez *i* po spółgłosce a przed samogłoską, np. *papier*, *siano*, *kiedy*.

Większość spółgłosek występuje w języku polskim w odpowiadających sobie parach jako głoski dźwięczne i bezdźwięczne: *b* : *p*, *w* : *f*, *d* : *t*, *g* : *k*, *z* : *s*, *ź* : *ś*, *dz* : *c*. Różnica dźwięczności i bezdźwięczności jest ważna dla odróżnienia znaczeń wyrazów, np. *bas* : *pas*, *dom* : *tom*.

Zawsze dźwięczne są: *l*, *r*, *m*, *n*, *ł*, *j*, zawsze bezdźwięczne *ch*.

NAJWAŻNIEJSZE ZASADY WYMOWY

1. Spółgłoski dźwięczne na końcu, a także w środku wyrazu i na jego początku przed spółgłoskami bezdźwięcznymi są wymawiane jako bezdźwięczne, np. *staw* (wym. *staf*), *babka* (wym. *bapka*), *wpisać* (wym. *fpisać*). Spółgłoski bezdźwięczne przed dźwięcznymi są wymawiane jak odpowiadająca im spółgłoska dźwięczna, np. *prośba* (wym. *proźba*). Spółgłoski *w*, *w*', *rz* z poprzedzającą bezdźwięczną są wymawiane bezdźwięcznie, np. *twój* (wym. *tfuj*), *kwiat* (wym. *kf'at*), *trzeć* (wym. *tszeć*).

2. Spółgłoska *n* przed *k*, *g* jest wymawiana jako spółgłoska tylnojęzykowa w wyrazach obcego pochodzenia, np. *bank* (wym. *ba k*), *kangur* (wym. *ka gur*) oraz w połączeniach *en*, *on* jako odpowiednik liter *ę*, *ą*, np. *ręka* (wym. *re ka*), *węgiel* (wym. *we giel*), *mąka* (wym. *mo ka*), *pociąg* (wym. *poćo k*).

3. Akcent w języku polskim jest stały i pada na drugą sylabę od końca wyrazu: *drzé-wo*, *u-lí-ca*, *za-cho-ró-wać*.

Wyjątki stanowią:

Wyrazy mające akcent na trzeciej sylabie od końca:

– 1. i 2. osoba lmn. czasu przeszłego: *pó-szli-śmy*, *przy-cho-dzí-li-śmy*;

– wszystkie osoby lp. i 3. osoba lmn. trybu przypuszczającego; *pó-szedł-bym*, *wi-dziá-ła-byś*, *czý-tał-by*, *na-pi-sá-li-by*;

– liczebniki 400, 700, 800, 900: *czté-ry-sta*, *ó-siem-set*, *dzié-więć-set*;

– rzeczowniki polskie: *rzecz-pos-pó-lita*, *o-kó-li-ca*;

– rzeczowniki obce oraz zakończone na *-yka*, *-ika*: *Á-fry-ka*, *pré-zy-dent*, *u-ni-wér-sy-tet*, *gra-má-ty-ka*, *fí-zy-ka*, *re-pú-bli-ka*.

Wyrazy mające akcent na czwartej sylabie od końca:

– 1. i 2. osoba lmn. trybu przypuszczającego: *na-pi-sá-li-by-śmy*, *cho-dzí-li-by-ście*.

WYMIANY GŁOSEK

Podczas odmiany wyrazów, uzależnionej od użycia ich w tekście, lub przy tworzeniu nowych wyrazów od wyrazów już istniejących zachodzą w wyrazach wymiany głosek. Najczęściej spotykane są następujące:

Wymiany samogłosek

a : *e*	*las* : (w) *lesie*, *ciało* : (na) *ciele*, *sąsiad* : *sąsiedzi*, *słyszał* : *słyszeli*;
o : *e*	*biorę* : *bierzesz*, *umówiony* : *umówieni*;
o : *a*	*chodzić* : *chadzać*, *wyrobić* : *wyrabiać*, *umocnić* : *umacniać*;
ó : *a*	*mówić* : *mawiać*, *wrócić* : *wracać*;
ó : *o*	*lód* : *lodu*, *sól* : *soli*;
e : *ó*	*przyjaciel* : *przyjaciółka*, *sześć* : *szósty*, *siedem* : *siódmy*;
ą : *ę*	*gałąź* : *gałęzi*, *mąż* : *męża*, *ząb* : *zęba*, *ręka* : *rąk*;
i : *o* : *ó*	*rozwijać* : *rozwojowy* : *rozwój*;
e : (zero)	*sen* : *snu*, *dzień* : *dnia*, *kwiatek* : *kwiatka*, *odebrać* : *odbiorę*.

Wymiany spółgłosek

1. Wymiana spółgłosek twardych na miękkie (pisane: spółgłoska + *i* albo spółgłoska + *i* + samogłoska), np. *stopa* : *stopie*, *ząb* : (w) *zębie*, *szafa* : (w) *szafie*, *nowy* : *nowi*, *sam* : *sami*, *zielony* : *zieloni*, *stolik* : *stoliki*, *róg* : *rogi*.

2. Wymiana spółgłosek *k*, *g*, *ch*, *s*, *z*, *r*, *ł* na tzw. spółgłoski funkcjonalnie miękkie *c*, *cz*, *dz*, *ż*, *sz*, *rz*, *l*, np. *ręka* : *ręce*, *piekę* : *pieczesz*, *waga* : *wadze*, *mogę* : *możesz*, *mucha* : *musze*, *posłuchać* : *posłuszny*, *wiązać* : *wiążę*, *pisać* : *piszę*, *kara* : *karze*, *koło* : (w) *kole*.

3. Wymiana spółgłosek miękkich na funkcjonalnie miękkie, np. *płacisz* : *płacę*, *chodzisz* : *chodzę*, *nosisz* : *noszę*, *grozisz* : *grożę*, *jeździsz* : *jeżdżę* lub funkcjonalnie miękkich na miękkie, np. *nasz* : *nasi*, *lepszy* : *lepsi*, *duży* : *duzi*.

RZECZOWNIKI

R o d z a j. W języku polskim są trzy rodzaje: męski, żeński i nijaki. Każdy rzeczownik odnosi się do jednego z tych rodzajów: *ojciec*, *chłopak*, *nauczyciel*, *pies*, *dom* są rodzaju męskiego; *matka*, *dziewczynka*, *nauczycielka*, *gęś*, *sosna*, *szkoła* są rodzaju żeńskiego; *dziecko*, *zwierzę*, *drzewo*, *pole*, *zdanie* są rodzaju nijakiego. W rzeczownikach żywotnych rodzaj ma znaczenie realne, ponieważ

wskazuje na przynależność do płci męskiej, żeńskiej albo nazywa niedorosłość istoty żywej. W rzeczownikach nieżywotnych związku między znaczeniem rzeczownika a jego rodzajem nie ma. W ten sposób u większości rzeczowników rodzaj ma charakter gramatyczny i jest uzależniony od cechy formalnej rzeczownika, tj. jego zakończenia w mianowniku lp.

Rodzaju męskiego są rzeczowniki zakończone na:

- (końcówka zerowa) z poprzedzającą spółgłoską twardą, miękką lub funkcjonalnie miękką: *pan*, *dom*, *liść*, *pokój*, *mąż*,

-*o* z poprzedzającą spółgłoską miękką: *dziadzio*, *wujcio*.

Niektóre rzeczowniki męskie nazywające osoby płci męskiej mają zakończenie -*a*: *mężczyzna*, *sędzia*, *kolega*, *poeta*, *dowódca* (i inne z przyrostkiem -*ca*).

Rodzaju żeńskiego są rzeczowniki zakończone na:

-*a* z poprzedzającą spółgłoską twardą, miękką lub funkcjonalnie miękką: *matka*, *woda*, *akademia*, *praca*,

-*i* z poprzedzającą spółgłoską miękką: *pani*, *gospodyni*,

- (końcówka zerowa) z poprzedzającą spółgłoską twardą, miękką lub funkcjonalnie miękką: *krew*, *miłość*, *twarz*, *noc*.

Rodzaju nijakiego są rzeczowniki zakończone na:

-*o* z poprzedzającą spółgłoską twardą: *dziecko*, *okno*, *drzewo*,

-*e* oraz -*ę* z poprzedzającą spółgłoską miękką lub funkcjonalnie miękką: *zadanie*, *pole*, *morze*, *imię*, *zwierzę*.

Jak widać, najłatwiej odróżnić rzeczowniki rodzaju nijakiego. Rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego natomiast mają często w mianowniku lp. formy takie same, np. końcówkę - mają rzeczowniki męskie *liść*, *korytarz* oraz żeńskie *miłość*, *twarz*. Ich rodzaj można zawsze sprawdzić w słowniku. W tekście rodzaj gramatyczny rzeczownika można poznać w związku składniowym z przymiotnikiem, zaimkiem, imiesłowami przymiotnikowymi oraz czasownikami w czasie przeszłym: *ostatn-i dzień minął-* (r.m.), *ostatni-a jesień minęł-a* (r.ż.), *ostatni-e lato minęł-o* (r.n.).

L i c z b a. Rzeczowniki mają dwie liczby: pojedynczą i mnogą: *pan – panowie*, *stół – stoły*, *książka – książki*, *okno – okna*.

Tylko w liczbie pojedynczej używa się niektórych rzeczowników, np. abstrakcyjnych – *zieleń*, *sprawiedliwość*, *pisanie*; materialnych – *żelazo*, *szkło*, *srebro*, *ziemia*; zbiorowych – *państwo*, *obuwie*; własnych – *Warszawa*, *Polska*.

Tylko w liczbie mnogiej używa się rzeczowników nazywających pary przedmiotów: *drzwi*, *nożyczki*, oraz innych: *usta*, *plecy*, *sanki*, *imieniny*.

Podstawowe funkcje przypadków

W języku polskim jest siedem przypadków:

Mianownik (M.)	kto? co?
Dopełniacz (D.)	kogo? czego? czyj? czyja? czyje?
Celownik (C.)	komu? czemu?
Biernik (B.)	kogo? co?
Narzędnik (N.)	kim? czym?
Miejscownik (Ms.)	o kim? o czym?
Wołacz (W.)	o!

M i a n o w n i k to podstawowa forma rzeczownika (a także wszystkich innych części mowy odmieniających się przez przypadki). W tej formie rzeczowniki występują w słowniku. Mianownik w zdaniu oznacza podmiot (*Chłopiec czyta*. *Okno jest zamknięte*) lub imienną część orzeczenia złożonego: *Mój brat to sportowiec*. *To była szkoła*.

D o p e ł n i a c z może występować w związkach składniowych z rzeczownikiem, przymiotnikiem, liczebnikiem, czasownikiem, a także imiesłowami. W połączeniu z rzeczownikami dopełniacz oznacza przynależność – *książka kolegi*, *pokój siostry*; osobę działającą (po rzeczownikach odczasownikowych) – *występ artysty* (por. *artysta występuje*), *przyjazd delegatów*; przedmiot czynności (po rzeczownikach odczasownikowych) – *czytanie książki* (por. *czytać książkę*), *napisanie zadania*. Dopełniacz występuje po rzeczownikach określających miarę, wagę – *szklanka mleka*, *litr wody*, *kilogram cukru*.

Dopełniacza używa się także po liczebnikach głównych: począwszy od 2 z rzeczownikami męskimi osobowymi: *dwóch chłopców*, *czterech nauczycieli*, począwszy od 5 z rzeczownikami innymi niż męskie osobowe: *pięć koszy*, *sześć koni*, *dziesięć kobiet*, *dwadzieścia książek*, a także po wyrazach oznaczających nieokreśloną liczbę: *dużo chłopców*, *pań*, *samochodów*, *mało pieniędzy*, *kilka metrów*.

Dopełniacz zależy także od czasowników i wyraża przedmiot przy czasowniku przechodnim zaprzeczonym: *nie powiedział prawdy*, *nie dostał gazety* (por. *powiedział prawdę*, *dostał gazetę* – biernik) albo przedmiot, na który czynność skierowana jest częściowo: *nalać wody*, *wypić mleka*, tj. niedużo, trochę (por. *wypić mleko*, tj. wszystko). Dopełniacz występuje po pewnych czasownikach, jak np. *bać się psa*, *zabraniać zabawy*, *uczyć matematyki*, *strzec domu*, *używać mydła*, a także w zdaniach bezosobowych po czasownikach *nie było*, *nie będzie*, *nie ma*; *nie było światła*, *nie będzie deszczu*, *nie ma szczęścia*.

Dopełniacza używa się dla wyrażenia daty: *przyjechał dziesiątego maja*, *urodził się pierwszego grudnia tysiąc dziewięćset pięćdziesiątego drugiego roku* (por. Miejscownik).

Dopełniacz łączy się z następującymi przyimkami: *bez*, *dla*, *do*, *od*, *u*, *z*.

C e l o w n i k występuje po czasownikach i oznacza dalszy przedmiot czynności, tzw. dopełnienie dalsze: *wierzyć ludziom*, *pomagać kolegom*, *pisać bratu* (por. *pisać list* – bliższy przedmiot czynności, dopełnienie bliższe, biernik), *przypatrywać się grze*. W zdaniach nieosobowych (i bezpodmiotowych) celownik wskazuje na psychologiczny podmiot czynności i wyrażony jest zaimkiem osobowym: *Smutno mi*. *Żal mu było*. *Chciało mu się pić*. *Zebrało się jej na płacz*.

Celownik łączy się z przyimkami *ku*, *dzięki*.

B i e r n i k jest używany dla wyrażenia dopełnienia bliższego po czasownikach przechodnich: *widzieć drzewo*, *pisać list*, *przynieść książkę*, *bić psa* (por. Dopełniacz).

Biernik łączy się z następującymi przyimkami: *na*, *pod*, *przez*, *w*, *za*.

N a r z ę d n i k łączy się z czasownikami i rzeczownikami odczasownikowymi, wyrażając narzędzie czynności: *uderzyć* (*uderzenie*) *kamieniem*, *pisać* (*pisanie*) *ołówkiem*; sposób czynności: *mówić szeptem*; czas i miejsce czynności: *jechali dniem i nocą*, *szli lasem*. Narzędnik jest częścią orzeczenia złożonego po czasownikach: *być*, *zostać*, *stać się*: *Jan był studentem*. *Brat został nauczycielem*. Przy niektórych czasownikach narzędnik wyraża dopełnienie bliższe: *rządzić państwem*, *kierować szkołą*, *gardzić ludźmi*.

Narzędnik łączy się z następującymi przyimkami: *nad*, *pod*, *przed*, *za*, *z*, *między*.

M i e j s c o w n i k występuje po czasownikach i niektórych rzeczownikach, używany jest tylko łącznie z przyimkami; nazywa przedmiot, o którym się mówi, myśli itp. (z przyimkiem *o*): *rozmawiać* (*rozmowa*) *o literaturze*, *myśleć* (*myśl*) *o sobie*, *marzyć* (*marzenie*) *o podróżach*; nazywa miejsce i czas czynności (z przyimkami *na*, *przy*, *w*, *po*): *studiować na uniwersytecie*, *uczyć się w szkole*, *stać przy ścianie*, *pojechać w przyszłym roku*, *odezwać się po tygodniu*.

Miejscownika używa się dla wyrażenia daty, kiedy wskazuje się tylko rok bez oznaczenia miesiąca i dnia (por. Dopełniacz): *Mickiewicz urodził się w tysiąc siedemset dziewięćdziesiątym ósmym roku*. Jeśli wskazuje się miesiąc i rok bez oznaczenia dnia, to dla wyrażenia miesiąca używa się miejscownika, dla wyrażenia roku – dopełniacza: *w maju tysiąc dziewięćset osiemdziesiątego roku*.

W o ł a c z nie łączy się składniowo z innymi wyrazami w zdaniu, ma funkcję ekspresywną, stanowi wykrzyknienie zwrócone do 2. osoby lp. lub lmn.: *panie Janku! głupcze! ty psie! koledzy!*

Odmiana rzeczowników – deklinacja

Odmiana rzeczowników męskich

Liczba pojedyncza

M.	profesor-	chłop-	stół-	liść-	koń-	dziadzi-o
D.	profesor-a	chłop-a	stoł-u	liści-a	koni-a	dziadzi-a
C.	profesor-owi	chłop-u	stoł-owi	liści-owi	koni-owi	dziadzi-owi
B.	profesor-a	chłop-a	stół-	liść-	koni-a	dziadzi-a
N.	profesor-em	chłop-em	stoł-em	liści-em	koni-em	dziadzi-em
Ms.	(o) profesorz-e	(o) chłopi-e	(o)stol-e	(o) liści-u	(o) koni-u	(o) dziadzi-u
W.	profesorz-e	chłopi-e	stol-e	liści-u	koni-u	dziadzi-u

Liczba mnoga

M.	profesor-owie	chłop-i	stoł-y	liści-e	koni-e	dziadzi-owie
D.	profesor-ów	chłop-ów	stoł-ów	liśc-i	kon-i	dziadzi-ów
C.	profesor-om	chłop-om	stoł-om	liści-om	koni-om	dziadzi-om
B.	profesor-ów	chłop-ów	stoł-y	liści-e	koni-e	dziadzi-ów
N.	profesor-ami	chłop-ami	stoł-ami	liść-mi	koń-mi	dziadzi-ami
Ms.	(o) profesor-ach	(o) chłop-ach	(o) stoł-ach	(o) liści-ach	(o) koni-ach	(o)dziadzi-ach
W.	profesor-owie	chłop-i	stoł-y	liści-e	koni-e	dziadzi-owie

Odmiana rzeczowników nijakich

Liczba pojedyncza

M.	drzew-o	zadani-e	zwierz-ę
D.	drzew-a	zadani-a	zwierzęci-a
C.	drzew-u	zadani-u	zwierzęci-u
B.	drzew-o	zadani-e	zwierz-ę
N.	drzew-em	zadani-em	zwierzęci-em
Ms.	(o) drzewi-e	(o) zadani-u	(o) zwierzęci-u
W.	drzew-o	zadani-e	zwierz-ę

Liczba mnoga

M.	drzew-a	zadani-a	zwierzęt-a
D.	drzew-	zadań-	zwierząt-
C.	drzew-om	zadani-om	zwierzęt-om
B.	drzew-a	zadani-a	zwierzęt-a
N.	drzew-ami	zadani-ami	zwierzęt-ami
Ms.	(o) drzew-ach	(o) zadani-ach	(o) zwierzęt-ach
W.	drzew-a	zadani-a	zwierzęt-a

Odmiana rzeczowników żeńskich

Liczba pojedyncza

M.	wod-a	matk-a	kuchni-a	róż-a	pan-i	odpowiedź-	twarz-
D.	wod-y	matk-i	kuchn-i	róż-y	pan-i	odpowiedz-i	twarz-y
C.	wodzi-e	matc-e	kuchn-i	róż-y	pan-i	odpowiedz-i	twarz-y

B.	wod-ę	matk-ę	kuchni-ę	róż-ę	pani-ą	odpowiedź-	twarz-
N.	wod-ą	matk-ą	kuchni-ą	róż-ą	pani-ą	odpowiedzi-ą	twarz-ą
Ms.	(o) wodzi-e	(o) matc-e	(o) kuchn-i	(o) róż-y	(o) pan-i	(o) odpowiedz-i	(o) twarz-y
W.	wod-o	matk-o	kuchni-o	róż-o	pan-i	odpowiedz-i	twarzy

Liczba mnoga

M.	wod-y	matk-i	kuchni-e	róż-e	pani-e	odpowiedz-i	twarz-e
D.	wód-	matek-	kuchn-i	róż-	pań-	odpowiedz-i	twarz-y
C.	wodom	matk-om	kuchni-om	róż-om	pani-om	odpowiedzi-om	twarz-om
B.	wody	matk-i	kuchni-e	róż-e	pani-e	odpowiedz-i	twarz-e
N.	wod-ami	matk-ami	kuchni-ami	róż-ami	pani-ami	odpowiedzi-ami	twarz-ami
Ms.	(o) wod-ach	(o) matk-ach	(o) kuchni-ach	(o) róż-ach	(o) pani-ach	(o) odpowiedzi-ach	(o) twarz-ach
W.	wod-y	matk-i	kuchni-e	róż-e	pani-e	odpowiedz-i	twarz-e

Znamienną cechą polskiej odmiany rzeczowników jest to, że rzeczowniki należące do tej samej deklinacji mają w tym samym przypadku różne końcówki, których się używa zależnie od zakończenia tematu, od znaczenia rzeczownika i od zwyczaju językowego.

Najważniejsze reguły deklinacji

W lp. rzeczowników żywotnych rodzaju męskiego biernik zgadza się z dopełniaczem, u rzeczowników nieżywotnych – z mianownikiem: *widzę profesora*, *konia*, ale *widzę stół*, *liść*.

W mianowniku lmn. rzeczowniki rodzaju męskiego mają końcówki zależne od znaczenia osobowego i nieosobowego oraz zakończenia tematu mianownika lp. na spółgłoskę twardą (twardotematowe), na spółgłoskę miękką (miękkotematowe), na spółgłoskę funkcjonalnie miękką (tematy funkcjonalnie miękkie).

Rzeczowniki osobowe twardotematowe mają w mianowniku lmn. końcówkę *-i*: *chłopi*, która zmienia się na *-y*, jeśli następuje wymiana spółgłoski tematowej twardej na funkcjonalnie miękką: *urzędnik* → *urzędnicy*, *aktor* → *aktorzy*.

Rzeczowniki nieosobowe twardotematowe mają końcówkę *-y*; *stoły*, która zmienia się na *-i*, jeśli następuje wymiana spółgłoski tematowej twardej *k*, *g* na odpowiednią miękką: *stolik* → *stoliki*, *róg* → *rogi*. Rzeczowniki osobowe bez względu na zakończenie tematu mogą mieć końcówkę *-owie*: *panowie*, *mężowie*, *wujowie*, rzeczowniki miękkotematowe i funkcjonalnie miękkie bez względu na znaczenie mogą mieć końcówkę *-e*: *nauczyciele*, *konie*, *liście*. O tym, które rzeczowniki męskie osobowe twardotematowe mają *-i*, a które *-owie*, a miękkotematowe *-owie* lub *-e* decyduje zwyczaj językowy. Wątpliwości rozstrzyga słownik.

W dopełniaczu lp. rzeczowników żywotnych rodzaju męskiego występuje końcówka *-a*; *nie ma profesora*, *chłopa*, *konia*; w rzeczownikach nieżywotnych *-a* lub *-u*, o czym decyduje zwyczaj językowy: *liścia*, *nosa*, *talerza*, ale *stołu*, *lasu*, *teatru*. Wątpliwości rozstrzyga słownik.

Na zwyczaju oparty jest także rozdział końcówek celownika *-u* oraz *-owi*: *bratu*, *panu*, *ojcu*, *światu*, ale *profesorowi*, *koniowi*, *stołowi*, *liściowi*.

Końcówki miejscownika i wołacza rodzaju męskiego oraz miejscownika rodzaju nijakiego są uzależnione od zakończenia tematu mianownika lp.: końcówkę *-e* mają rzeczowniki twardotematowe z wyjątkiem *k*, *g*, *ch*: *o profesorze*, *chłopie*, *na stole*, *w drzewie*; końcówkę *-u* – miękkotematowe oraz na *k*, *g*, *ch*: *o koniu*, *liściu*, *w roku*, *w Bogu*, *w ruchu*, *w zdaniu*, *o zwierzęciu*, *w oku*, *przy uchu*.

Zakończenie tematu decyduje także o doborze końcówek w dopełniaczu lmn. rodzaju męskiego: wszystkie rzeczowniki twardotematowe mają *-ów*: *profesorów*, *chłopów*, *stołów*, ponadto koń-

cówkę tę ma wiele rzeczowników, których temat kończy się na spółgłoskę miękką lub funkcjonalnie miękką: *krajów*, *królów*, *mężów*.

Niektóre rzeczowniki zakończone na spółgłoskę miękką mają końcówkę *-i*: *nauczycieli*, *koni*, *liści*, na funkcjonalnie miękką *-y*: *żołnierzy*, *gospodarzy*. O tym jednak, które tematy miękkie i funkcjonalnie miękkie mają końcówkę *-ów*, a które *-i*(*-y*) decyduje zwyczaj językowy. Informuje o tym słownik.

W narzędniku lmn. niektórych rzeczowników męskich i żeńskich miękkotematowych występuje końcówka *-mi*: *końmi*, *liśćmi*, *kośćmi*.

Rzeczowniki nijakie mają te same końcówki w mianowniku, bierniku i wołaczu lp. i lmn., przy czym w lmn. występuje zawsze w tych przypadkach końcówka *-a*.

W odmianie rzeczowników żeńskich o końcówkach decyduje wyłącznie zakończenie tematu. Wiele rzeczowników żeńskich cechuje występowanie końcówek *-y* lub *-i* w różnych przypadkach (por. wzór odmiany). Końcówka *-y* występuje w tematach zakończonych na spółgłoskę twardą (z wyjątkiem *k*, *g*): *wody*, *szafy* i funkcjonalnie miękką: *róży*, *twarzy*, końcówka *-i* zaś w tematach zakończonych na spółgłoskę miękką oraz twardą *k*, *g*: *kuchni*, *pani*, *odpowiedzi*, *matki*, *nogi*.

Dla rzeczowników żeńskich charakterystyczna jest zgodność końcówek w celowniku i miejscowniku lp. Rzeczowniki twardotematowe mają w tych przypadkach końcówkę *-e*, pozostałe *-i*(*-y*).

Rzeczowniki żeńskie zakończone w mianowniku lp. na samogłoskę *-a* lub *-i* mają w bierniku lp. *-ę*, pozostałe zaś - . Wyjątek stanowi rzeczownik *pani*, który w bierniku ma końcówkę *-ą*.

Rzeczowniki żeńskie zakończone w mianowniku lp. na *-a* w wołaczu mają *-o*, pozostałe zaś *-i*(*y*). Wyjątek stanowią zdrobniałe imiona żeńskie mające w wołaczu *-u*: *Jadziu*, *Marysiu*, *Haniu*.

W lmn. rzeczowników żeńskich występuje zgodność końcówek mianownika, biernika i wołacza. Końcówki przypadków w lmn. uzależnione są od zakończenia w mianowniku lp.: twardotematowe na *-a* mają w mianowniku lmn. *-y* (po *k*, *g* *-i*), miękkotematowe na *-a*, *-i* oraz funkcjonalnie miękkie na *-a* mają *-e*, miękkotematowe na - – mają *-i*(*-y*). Zakończone w lp. na *-a*, *-i* w dopełniaczu lmn. mają - , zakończone w lp. na - , w dopełniaczu lmn. mają *-i*(*-y*).

Wyjątek stanowią w dopełniaczu lmn. rzeczowniki z przyrostkiem *-nia*, *-arnia*, *-alnia*, *-elnia*, które mają końcówkę *-i*: *kłótni*, *kawiarni*, *kopalni*, *czytelni*. Tę samą końcówkę ma część rzeczowników na *-ja*, np. *kolacji*, przy czym *j* między samogłoskami nie jest pisane: *nadziei*, część jednak na *-ja* ma - : *szyj*, *żmij*.

Niektóre osobliwości w odmianie rzeczowników

Rzeczowniki męskie osobowe na *-a*: *mężczyzna*, *kolega*, odmieniają się w lp. jak rzeczowniki żeńskie: w dopełniaczu – *mężczyzny*, *kolegi*; takie same rzeczowniki na *-a* z poprzedzającą spółgłoską miękką odmieniają się jak przymiotniki męskie: *sędzia*, *sędziego* (por. Odmiana przymiotnikowa). Oba typy rzeczowników odmieniają się w lmn. jak rzeczowniki męskie: *mężczyźni*, *koledzy*, *sędziowie*, *kolegów*, *sędziów*, tylko *mężczyzna* ma w dopełniaczu lmn. - : *mężczyzn*.

Rzeczowniki męskie nieosobowe na *-a* odmieniają się jak rzeczowniki żeńskie: *satelita*, *satelity*.

Kilka rzeczowników zarówno męskich, np. *krewny*, *przewodniczący*, *znajomy*, jak żeńskich, np. *królowa*, *narzeczona*, *chora* odmienia się w lp. i lmn. tak jak przymiotniki: *krewnego*, *przewodniczącemu*, *znajomi*, *królowej*, *narzeczoną*, *chore*.

Rzeczowniki nijakie na *-ę* mają w odmianie te same końcówki co nijakie na *-e* (z wyjątkiem mianownika, biernika, wołacza lp.), natomiast ich temat ulega rozszerzeniu o *eń*, *on* lub *ęć*, *ęt*, *ąt*, por. *imi-ę*, *imi-eni-a*, *imi-on-* ; *zwierz-ęci-a*, *zwierz-ęt-a*, *zwierz-ąt-* .

Rzeczowniki nijakie zakończone na *-um*, np. *liceum*, *studium* pozostają w lp. nieodmienne, w lmn. odmieniają się jak rzeczowniki nijakie: *licea*, *studia* z tym jednak wyjątkiem, że w dopełniaczu przyjmują męską końcówkę *-ów*: *liceów*, *studiów*.

Rzeczowniki *oko*, *ucho* mają w lmn. końcówki nieregularne: M.–B. *oczy*, *uszy*, D. *oczu*, *uszu*, C. *oczom*, *uszom*, N. *uszyma*, *oczyma* obok *uszami*, *oczami*, Ms. *w oczach*, *w uszach*.

Nieregularną odmianę ze względu na końcówki lub temat mają w lmn. rzeczowniki *przyjaciel*, *brat*, M. *przyjaciele*, *bracia*, D.–B. *przyjaciół*, *braci*, C. *przyjaciołom*, *braciom*, N. *przyjaciółmi*, *braćmi*, Ms. *o przyjaciołach*, *o braciach*.

Rzeczownik *rok*, *człowiek* (odmiana w lp. wg rzeczowników męskich) w funkcji liczby mnogiej mają inne wyrazy: *rok* – *lata* (odmiana wg lmn. rzeczowników nijakich typu *drzewo*), *człowiek* – *ludzie* (odmiana wg lmn. rzeczowników męskich typu *liść*, przy czym biernik = dopełniaczowi: *ludzi*).

Najbardziej typowe przyrostki rzeczownikowe

1. Przyrostki służące do tworzenia nazw osób wykonujących czynność:

-acz, *-iciel*(*-yciel*), *-ca*, *-arz*, *-ak*:
badacz, działacz, zbieracz
myśliciel, marzyciel, oskarżyciel
kłamca, mówca, dowódca, nadawca, odbiorca
piekarz, pisarz, malarz
pijak, pływak, śpiewak

Rzeczowniki te tworzy się od czasowników, mają one znaczenie: ‘ten, kto wykonuje czynność’.

2. Przyrostki służące do tworzenia nazw narzędzi:

rodzaju męskiego	rodzaju żeńskiego
-acz, *-ak*, *-nik*	*-nica*
odkurzacz	gaśnica, nagrzewnica
pisak, mazak, zmywak	
nadajnik, grzejnik, wyłącznik	

Rzeczowniki te, mające znaczenie: ‘to, za pomocą czego wykonuje się czynność’, tworzy się od czasowników.

3. Przyrostki służące do tworzenia nazw osób wyróżniających się jakąś cechą:

rodzaju męskiego	rodzaju żeńskiego
-ec, *-ak*, *-ek*	*-ka*, *-ówka*
malec, starzec, ślepiec	piątka, dziesiątka, setka
biedak, ponurak, prostak	żaglówka, starówka, wiśniówka
głupek, śmiałek, znajomek	

Rzeczowniki te, mające znaczenie: ‘ten (ta), kto (która) charakteryzuje się jakąś cechą’, są tworzone od przymiotników lub liczebników porządkowych.

4. Przyrostki służące do tworzenia nazw żeńskich od męskich:

-ka, *-ini*(*-yni*)
artystka, poetka, sąsiadka
dozorczyni, mistrzyni, wychowawczyni

Rzeczowniki te są nazwami kobiet i tworzy się je od rzeczowników nazywających osobę płci męskiej.

5. Przyrostki służące do tworzenia nazw zdrobniałych:

rodzaju męskiego	rodzaju żeńskiego	rodzaju nijakiego
-ek, *-ik*, *-iś*, *-uś*:	*-ka*, *-usia*:	*-ko*
domek, kwiatek, nosek	główka, kostka	pólko, okienko
stolik, sklepik, balonik	gąska, mamusia	autko
koniś, synuś	córusia	

Rzeczowniki te nazywają zmniejszony wymiar przedmiotu, na który wskazuje rzeczownik podstawowy. Często ze znaczeniem zdrobniałym idzie w parze dodatnie znaczenie uczuciowe: *synek* 'mały, kochany syn', *kotek* 'mały, miły kot'. Przyrostki *-ek*, *-ka* oraz zawierające spółgłoskę *-ś* są używane do tworzenia potocznych form imion własnych: *Janek* od *Jan*, *Staś* od *Stanisław*, *Adaś* od *Adam*, *Anka* od *Anna*, *Marysia* od *Maria*, *Zosia* od *Zofia*.

6. Przyrostki służące do tworzenia abstrakcyjnych nazw czynności:

rodzaju męskiego
-anie, *-enie*, *-cie*:
bieganie, czytanie, malowanie
chodzenie, robienie, świecenie
picie, mycie, życie

Rzeczowniki te tworzy się od czasowników.

7. Przyrostki służące do tworzenia abstrakcyjnych nazw cech:

rodzaju żeńskiego	rodzaju nijakiego
-ość, *-ota*	*-stwo*
mądrość, starość, ważność	bohaterstwo, posłuszeństwo
ciemnota, głupota, ślepota	zuchwalstwo

Rzeczowniki te tworzy się od przymiotników.

PRZYMIOTNIKI

W języku polskim przymiotniki dzielą się na jakościowe i relacyjne. Przymiotniki jakościowe nazywają jakości, właściwości, które mogą występować w większym lub mniejszym stopniu: *biały*, *słodki*, *piękny*, *mądry*. Przymiotniki te podlegają więc stopniowaniu (por. Stopniowanie przymiotników).

Przymiotniki relacyjne nazywają cechy przedmiotu wynikające z jego stosunku do innego przedmiotu: *dom drewniany* (zbudowany z drewna), *ryba morska* (pochodząca z morza), *mężczyzna brodaty* (mający brodę). Przymiotniki te nie podlegają stopniowaniu.

Odmiana przymiotników – deklinacja

Rodzaj, liczba i przypadek przymiotnika są zawsze zależne od rzeczownika, z którym się tego przymiotnika używa.

Rodzajowe końcówki przymiotników

Przymiotniki wyróżniają w lp. trzy rodzaje:

męski	*-y*(*i*)	: biały, wysoki, tani, duży,
żeński	*-a*	: biała, wysoka, tania, duża,
nijaki	*-e*	: białe, wysokie, tanie, duże.

W lmn. przymiotniki wyróżniają dwa rodzaje:

męskoosobowy z końcówkami *-i*(*-y*), gdy przymiotnik łączy się z rzeczownikiem nazywającym osobę płci męskiej: *biali ludzie*, *wysocy mężczyźni*;

niemęskoosobowy z końcówką *-e*, gdy przymiotnik łączy się z każdym rzeczownikiem innym niż nazywający osobę płci męskiej: *białe konie*, *wysokie dęby*, *dobre kobiety*, *tanie książki*, *dalekie miasta*.

Wzory odmiany przymiotników

Liczba pojedyncza

	rodzaj męski	rodzaj nijaki	rodzaj żeński
M.	biał-y, wysok-i	biał-e, wysoki-e	biał-a, wysok-a
D.	biał-ego, wysoki-ego		biał-ej, wysoki-ej
C.	biał-emu, wysoki-emu		biał-ej, wysoki-ej
B.	B. = D. albo M.	B. = M.	biał-ą, wysok-ą
N.	biał-ym, wysok-im		biał-ą, wysok-ą
Ms.	biał-ym, wysok-im		biał-ej, wysoki-ej
W.	W. = M.	W. = M.	W. = M.

Liczba mnoga

	rodzaj męskoosobowy	rodzaj niemęskoosobowy
M	bial-i, wysoc-y	biał-e, wysoki-e
D.	biał-ych, wysok-ich	
C.	biał-ym, wysok-im	
B.	B. = D.	B. = M.
N.	biał-ymi, wysok-imi	
Ms.	biał-ych, wysok-ich	
W.	bial-i, wysoc-y	biał-e, wysoki-e

W odmianie przymiotników występują końcówki *-y*, *-i* lub zaczynające się na *-y*, *-i* (por. *-ym*, *-im*, *-ymi*, *-imi*, *-ych*, *-ich*): końcówkę *-y* oraz na *-y* mają przymiotniki, których temat kończy się na spółgłoskę twardą i funkcjonalnie miękką (*biały*, *duży*), końcówka *-i* oraz na *-i* pojawia się w tematach miękkich: *tani*, *wysoki*.

Przymiotniki mają tożsame końcówki w lp. w rodzaju męskim i nijakim, w lmn. w rodzaju męskoosobowym i niemęskoosobowym w dopełniaczu, celowniku, narzędniku i miejscowniku.

Jeśli przymiotnik łączy się w lp. z rzeczownikiem męskim żywotnym, ma biernik równy dopełniaczowi (*widzę wysokiego chłopca*, *białego konia*). Jeśli łączy się z rzeczownikiem nieżywotnym lub nijakim, jego biernik równa się mianownikowi (*widzę wysoki dom*, *wysokie wzgórze*). Natomiast w lm. przymiotnik ma w bierniku końcówkę dopełniacza, jeśli łączy się z rzeczownikiem męskim osobowym: (*widzę wysokich chłopców*), końcówkę mianownika zaś, jeśli łączy się z innym rzeczownikiem (*widzę wysokie konie*, *domy*, *kobiety*, *wzgórza*).

Stopniowanie przymiotników

Przymiotniki jakościowe mogą nazywać natężenie cechy w kierunku dodatnim do jej pełności – wyraża się to w dwóch stopniach: wyższym i najwyższym. Stopień wyższy tworzy się przez dodanie do tematu przymiotnika przyrostka *-szy* lub *-ejszy*, stopień najwyższy przez dodanie przedrostka *naj-* do stopnia wyższego:

stopień równy	*stopień wyższy*	*stopień najwyższy*
młod-y	młod-szy	naj-młodszy
drog-i	droż-szy	naj-droższy
ładn-y	ładni-ejszy	naj-ładniejszy

Przy stopniowaniu przymiotników zachodzą konieczne wymiany spółgłoskowe w temacie przymiotnika (przykłady zob. wyżej), a także niekiedy wypadają przyrostki przymiotnikowe *-ok*, *-k-*:

głęboki, głębszy krótki, krótszy

Przymiotniki: *dobry*, *zły*, *duży*, *mały* tworzą stopień wyższy od innych tematów:

dobry – lepszy – najlepszy
zły – gorszy – najgorszy
duży – większy – największy
mały – mniejszy – najmniejszy

Stopniowanie może być wyrażane także opisowo, przez połączenie przymiotnika z wyrazami: *bardziej*, *najbardziej*:

młody – bardziej młody – najbardziej młody.

Stopniowanie w kierunku ujemnym, tj. pomniejszenie cechy, może się dokonywać przez dodanie do przymiotnika wyrazów *mniej*, *najmniej*:

ładny – mniej ładny – najmniej ładny.

Najbardziej typowe przyrostki i przedrostki przymiotnikowe

1. Do tworzenia przymiotników odrzeczownikowych ze znaczeniem relacyjnym: ‘należący do ...’, ‘zrobiony z ...’, ‘posiadający to, na co wskazuje rzeczownik’ są używane następujące przyrostki: *-ny: wodny*, *żelazny*, *ścienny*; *-owy: papierowy*, *brzozowy*, *stołowy*; *-ski*, *-owski*, *-cki: bohaterski*, *koński*, *ojcowski*, *studencki*; *-aty: brodaty*, *wąsaty*, *garbaty*; *-asty: liściasty*, *kraciasty*; *-isty: lesisty*, *kościsty*.

2. Do tworzenia przymiotników odczasownikowych o znaczeniu: ‘stale wykonujący daną czynność’, ‘skłonny do wykonywania czynności’, ‘możliwy do wykonania’, ‘taki, który może być obiektem czynności’ służą przyrostki *-ny: wędrowny*, *przelotny*, *domyślny*, *pojętny*; *-czy: ożywczy*, *wykonawczy*; *-liwy: szkodliwy*, *wstydliwy*, *łamliwy*; *-alny*: *widzialny*, *słyszalny*, *wykrywalny*.

3. Do tworzenia przymiotników odprzymiotnikowych

a) oznaczających natężenie cechy służą przyrostki: *-utki: głupiutki*, *malutki*; *-uteńki: suchuteńki*, *mięciuteńki*; *-usieńki: bielusieńki*, *malusieńki*;

b) oznaczających osłabienie cechy służy przyrostek *-awy: białawy*, *gorzkawy*, *niskawy*. Przedrostek *nie-* w połączeniu z przymiotnikiem służy do tworzenia jego znaczeniowego przeciwieństwa: *duży – nieduży*, *mały – niemały*, *wesoły – niewesoły*.

ZAIMKI

Podstawowy podział zaimków:

Osobowe: ja, my (1. os.), wy (2. os.), on, ona, ono, oni, one (3. os.)
Zwrotny: się
Dzierżawcze: mój, nasz, twój, wasz, swój
Pytajne: kto, co, jaki, który, czyj
Przeczące: nikt, nic
Wskazujące: ten, tamten, ów

Zaimki osobowe 1. i 2. osoby w odmianie zmieniają temat:

	Liczba pojedyncza		*Liczba mnoga*	
	1. os.	2. os.	1. os.	2. os.
M.	ja	ty	my	wy
D.	mnie	ciebie, cię	nas	was
C.	mnie, mi	tobie, ci	nam	wam
B.	mnie	ciebie, cię	nas	was
N.	mną	tobą	nami	wami
Ms.	mnie	tobie	nas	was

Zaimki te nie wyróżniają rodzaju gramatycznego.

Podobnie do tych zaimków odmienia się zaimek zwrotny: D. *siebie*, C. *sobie*, B. *siebie*, *się*, N. *sobą*, Ms. *sobie*. Zaimek ten nie ma mianownika.

W dopełniaczu, celowniku i bierniku niektórych omawianych zaimków występują formy podwójne – dłuższe i krótsze; form dłuższych używa się na początku zdania, po przyimku, pod akcentem logicznym. W innych wypadkach używa się form krótszych: *Mnie to opowiadali*, ale *Opowiadali mi to*, *Tobie przyniesiono list*, ale *List ci przyniesiono*. *Siebie krzywdzisz najbardziej*, ale *Krzywdzisz się najbardziej*. *Przyszedł do mnie kolega*. *Winę bierze na siebie*. *Dali tobie tę nagrodę, a nie mnie*.

Zaimek zwrotny *się* oznacza przedmiot czynności (dopełnienie) zgodny z podmiotem i może odnosić się do dowolnej osoby obu liczb: *ja* (*ty*, *on*) *kupię sobie książkę*, *my* (*wy*, *oni*) *kąpiemy się w morzu*.

Zaimek 3. osoby ma w lp. trzy rodzaje: męski *on*, żeński *ona*, nijaki *ono*, w lmn. zaś dwa: męskoosobowy *oni*, niemęskoosobowy *one* (por. Przymiotnik). W odmianie zaimki te zmieniają temat.

	Liczba pojedyncza			*Liczba mnoga*	
	r. m.	r. n.	r. ż.	r. mos.	r. nmos.
M.	on	ono	ona	oni	one
D.	jego, go, niego		jej, niej	ich, nich	
C.	jemu, mu, niemu		jej, niej	im, nim	
B.	M. = D.	je	ją, nią	M. = D.	je, nie
N.	nim		nią	nimi	
Ms.	nim		niej	nich	

W dopełniaczu, celowniku i bierniku występują formy podwójne lub potrójne. Form zaczynających się od *ń-* używa się w tych przypadkach tylko po przyimku: *do niego*, *na nią*, *ku niej*, *dzięki niemu*, *dla nich*, *ku nim*. Form krótszych *go*, *mu* używa się najczęściej, natomiast dłuższych tylko na początku zdania i pod akcentem logicznym: *Jemu nie można wierzyć* (por. *Nie można mu wierzyć*).

Dałem książkę nie jemu, lecz jej (por. *Dałem mu książkę*). W narzędniku i miejscowniku występują wyłącznie formy zaimków zaczynające się od *ń-*.

Zaimki dzierżawcze oznaczają przynależność: *mój* – należy do mnie, *twój* – do ciebie, *nasz* – do nas, *wasz* – do was. Dla oznaczenia przynależności do 3. osoby używa się dopełniacza zaimków osobowych 3. osoby: *jego* (*jej*, *ich*) *książka*. Kiedy zaimek 3. osoby występuje w funkcji dzierżawczej, nie przybiera *n-* po przyimku: *Byliśmy u jego kolegi* (por. jednak: *byliśmy u niego*).

Zaimek dzierżawczy *swój* wskazuje na przynależność przedmiotu do osoby działającej i może odnosić się do wszystkich trzech osób w obu liczbach. *Wziąłem swoją książkę* (należącą do mnie) – a *on swoją* (należącą do niego). *Zgubiliśmy swój podręcznik* (należący do nas).

Zaimki dzierżawcze odmieniają się jak przymiotniki i podobnie jak przymiotniki zgadzają się z określanymi przez nie rzeczownikami co do rodzaju, liczby i przypadku.

Przed końcówkami zaczynającymi się od *i* w temacie tych zaimków znika *j*: por. lmn. M. *moi*, D. *twoich*, C. *swoim*, N. *moimi*, Ms. *swoich*.

Zaimki *mój*, *twój*, *swój* mają we wszystkich przypadkach lp. i lmn. (oprócz mianownika lmn. rodzaju męskoosobowego) formy podwójne, dłuższe, dwusylabowe i krótsze, jednosylabowe: *mojego – mego*, *twojemu – twemu*, *swoim – swym*, *moja – ma*, *twoje – twe*, *swoimi – swymi* itd. Form krótszych używa się rzadziej, gdy nie pada na nie akcent logiczny.

Zaimki pytajne wyrażają pytanie: *kto* odnosi się do rzeczowników nazywających ludzi, *co* – do rzeczowników nazywających zwierzęta i przedmioty, *czyj* wyraża pytanie o przynależność, *jaki*, *który* pytanie o cechę.

Zaimki *kto*, *co* (odmianę zob. w słowniku) nie mają form gramatycznego rodzaju ani liczby mnogiej. Czasownik zdania, w którym występuje *kto*, przybiera w czasie przeszłym formę rodzaju męskiego lp.: *Kto przyszedł?* (nawet jeśli w odpowiedzi będzie mowa o kobiecie lub wielu osobach). Z zaimkiem *co* czasownik zdania wiąże się w czasie przeszłym w rodzaju nijakim lp.: *Co to było? Co się stało?*

Zaimki pytajne *kto*, *co* mają formę zaprzeczoną: *kto – nikt*, *co – nic* pozbawioną funkcji pytania (odmiana – zob. w słowniku). Reguły użycia jak *kto*, *co*. Zaimki *nikt*, *nic* wymagają ponadto zaprzeczonego czasownika: *Nikt nie przyszedł. Nic się nie stało.*

Inne zaimki pytajne: *czyj*, *który*, *jaki* odmieniają się jak przymiotnik.

Zaimki wskazujące

Odmiana

	Liczba pojedyncza			*Liczba mnoga*	
	r. m.	r. n.	r. ż.	r. mos.	r. nmos.
M.	ten	to	ta	ci	te
D.	tego		tej	tych	
C.	temu		tej	tym	
B.	B. = D.	B. = M.	tę	B. = D.	B. = M.
N.	tym		tą	tymi	
Ms.	tym		tej	tych	

Tak samo odmieniają się zaimki: *tamten*, *ów*; w M. lmn. mos. mają formy: *tamci*, *owi*.

LICZEBNIKI

Dzielą się na główne (*jeden*, *dwa*, *trzy*, *dwanaście*, *trzydzieści*) i porządkowe (*pierwszy*, *drugi*, *trzeci*, *dwunasty*, *trzydziesty*).

Liczebniki główne

1– jeden (m.), jedna (ż.), jedno (n.)
2 – dwa (m. i n.), dwie (ż.)
3 – trzy
4 – cztery
5 – pięć
6 – sześć
7 – siedem
8 – osiem
9 – dziewięć
10 – dziesięć
11 – jedenaście
12 – dwanaście
13 – trzynaście
14 – czternaście
15 – piętnaście
16 – szesnaście
17 – siedemnaście
18 – osiemnaście
19 – dziewiętnaście
20 – dwadzieścia
21 – dwadzieścia jeden
22 – dwadzieścia dwa itd.
30 – trzydzieści
40 – czterdzieści
50 – pięćdziesiąt
60 – sześćdziesiąt
70 – siedemdziesiąt
80 – osiemdziesiąt
90 – dziewięćdziesiąt
100 – sto
101 – sto jeden
102 – sto dwa itd.
200 – dwieście
201 – dwieście jeden
202 – dwieście dwa itd.
300 – trzysta
400 – czterysta
500 – pięćset
600 – sześćset
700 – siedemset
800 – osiemset
900 – dziewięćset
1000 – tysiąc
1001 – tysiąc jeden
1002 – tysiąc dwa itd.
2000 – dwa tysiące
3000 – trzy tysiące
4000 – cztery tysiące
21 000 – dwadzieścia jeden tysięcy
22 000 – dwadzieścia dwa tysiące

Liczebniki od 1 do 19, a także 20, 30, 40..., 100, 200, 300..., 1000, 1 000 000 (milion), 1 000 000 000 (miliard) stanowią jeden wyraz. Pozostałe liczebniki tworzy się przez zestawienie (łączenie) tych liczebników: 42 – czterdzieści dwa, 685 – sześćset osiemdziesiąt pięć itd.

Odmiana liczebników głównych

Liczebniki *jeden* (*jedna*, *jedno*, *jedni*, *jedne*) odmieniają się jak przymiotnik. Liczby mnogiej *jedni*, *jedne* używa się tylko łącznie z rzeczownikami mającymi formę liczby mnogiej albo nazywającymi pary przedmiotów: *jedni rodzice*, *jedne drzwi*, *jedne buty*. W innych przypadkach wyraz *jeden* ma znaczenie przymiotnika lub zaimka (zob. słownik).

Liczba *dwa* przybiera różne końcówki zależnie od tego czy łączy się z rzeczownikiem męskim osobowym, męskim nieosobowym, nijakim, czy żeńskim.

	z rzecz. męskimi osobowymi	z rzecz. męskimi nieosobowymi i nijakimi	z rzecz. żeńskimi
M.	dwaj	dw-a	dwi-e
D.		dw-óch, dw-u	
C.	dw-om, dw-óm		dw-u
B.	B. = D.	B. = M.	B. = M.
N.	dw-oma, dw-u		dw-oma, dwi-ema, dw-u
Ms.		dw-óch, dw-u	

Przykłady użycia: *dwaj panowie*, *dwa konie*, *dwa okna*, *dwie kobiety*, *dwie szafy*: *widzę dwóch* (*dwu*) *panów*, *dwa konie*, *okna*, *dwie kobiety*, *szafy*.

Liczebniki *trzy*, *cztery* przybierają różne końcówki w mianowniku i bierniku zależnie od tego, czy łączą się z rzeczownikiem męskim osobowym czy męskim nieosobowym, żeńskim i nijakim.

	z rzecz. męskimi osobowymi	z rzecz. męskimi nieosobowymi, żeńskimi i nijakimi
M.	trz-ej, czter-ej	trz-y, czter-y
D.	trz-ech, czter-ech	
C.	trz-em, czter-em	
B.	B. = D.	B. = M.
N.	trz-ema, czter-ema	
Ms.	trz-ech, czter-ech	

Przykłady użycia: *trzej*, *czterej chłopcy*; *trzy*, *cztery konie*, *okna*, *kobiety*, *szafy*; *widzę trzech*, *czterech chłopców*, ale *trzy*, *cztery kobiety*, *konie*, *okna*, *szafy*.

Liczebnik *pięć* ma różne końcówki w mianowniku i bierniku zależnie od tego, czy łączy się z rzeczownikami męskimi osobowymi, czy męskimi nieosobowymi, żeńskimi i nijakimi.

	z rzecz. męskimi osobowymi	z rzecz. męskimi nieosobowymi, żeńskimi i nijakimi
M.	pięci-u	pięć-
D.	pięci-u	
C.	pięci-u	
B.	pięci-u	pięć-
N.	pięci-u, pięci-oma	
Ms.	pięci-u	

Przykłady użycia: *pięciu panów*, ale *pięć koni*, *kobiet*, *szaf*, *okien*. Tak samo jak *pięć* odmieniają się liczebniki *sześć*, *siedem*, *osiem*, *dziewięć*, *dziesięć*.

Podobną odmianę mają liczebniki 11–19, 20, 30–40, 50–90, 100–200, 300–400. W mianowniku i bierniku tych liczebników w połączeniu z rzeczownikami męskimi nieosobowymi, żeńskimi i nijakimi występują końcówki *-e* (np. *jedenaście*, *dziewiętnaście*, *dwieście*), *-a* (*dwadzieścia*, *trzysta*), *-i* (*trzydzieści*), *-o* (*sto*). W narzędniku 100, 200, 300, 400 występuje tylko końcówka *-u*.

Liczebnik *pięćset* ma te same końcówki co *pięć*, ale łączą się one z pierwszą częścią wyrazu, a druga część *-set* pozostaje niezmieniona: *pięciuset*. Tak samo odmieniają się 600, 700, 800, 900.

Liczebnik *tysiąc* ma odmianę rzeczownika męskiego (por. odmianę rzeczownika *liść*; tylko w N. *tysiąc* ma końcówkę *-ami*).

Osobliwości w użyciu liczebników głównych

Liczebnik *jeden* zgadza się z określanym rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku: *jeden stół*, *jednego stołu*; *jedna książka*, *jednej książki*; *jedno okno*, *jednego okna*.

Jeśli liczebnik główny 2–4 występuje z rzeczownikiem męskim osobowym, może mieć formy podwójne: *dwaj*, *trzej*, *czterej* lub *dwóch* (*dwu*), *trzech*, *czterech*. W połączeniu z formami *dwaj*, *trzej*, *czterej*, rzeczownik męski osobowy występuje w mianowniku lmn., a odnoszący się do niego czasownik też w lmn., a w czasie przeszłym, ponadto w rodzaju męskoosobowym: *dwaj*, *trzej*, *czterej panowie idą* (*szli*). W połączeniu z formami *dwóch*, *trzech*, *czterech* rzeczownik męski osobowy występuje w dopełniaczu lmn., a odnoszący się do niego czasownik w 3. os. lp., a w czasie przeszłym w rodzaju nijakim: *dwóch*, *trzech*, *czterech panów idzie* (*szło*).

Jeśli liczebnik główny 2–4 występuje z rzeczownikiem męskim nieosobowym, żeńskim lub nijakim, to liczebnik i rzeczownik mają formę mianownika lmn., czasownik użyty jest także w lmn., a w czasie przeszłym w rodzaju niemęskoosobowym: *dwa konie biegną* (*biegły*), *trzy kobiety stoją* (*stały*), *cztery okna są* (*były*).

Jeśli przy jakimkolwiek rzeczowniku stoi liczebnik począwszy od 5 w górę, to rzeczownik ten występuje zawsze w dopełniaczu lmn., a przy nim czasownik w 3. os. lp., w czasie przeszłym – w rodzaju nijakim. Natomiast liczebnik ma końcówkę *-u*, jeśli łączy się z rzeczownikiem męskim osobowym, lub ma końcówkę mianownika (zob. Liczebniki główne), jeśli łączy się z rzeczownikiem męskim nieosobowym, żeńskim lub nijakim: *pięciu chłopców czyta*(*-ło*), *sześciu panów zostało*, *siedem ptaków odleciało*, *dwadzieścia kobiet chorowało*, *sto zadań zginęło*, *dwieście koni padło*.

Liczebniki *tysiąc*, *milion*, *miliard* mają formę niezależną od znaczenia i rodzaju określanego rzeczownika, a rzeczownik ten występuje zawsze w dopełniaczu lmn.: *tysiąc mieszkańców*, *milion złotych*, *miliard gwiazd*.

Liczebniki porządkowe

Wyznaczają one porządek przedmiotów przy liczeniu. Tworzy się je od podstawowych liczebników głównych przez dodanie końcówek przymiotnika (wyjątek stanowią: *pierwszy*, *drugi*).

jeden – pierwszy
dwa – drugi
trzy – trzeci
cztery – czwarty
pięć – piąty
sześć – szósty
siedem – siódmy
osiem – ósmy
dziewięć – dziewiąty
dziesięć – dziesiąty
jedenaście – jedenasty
dwanaście – dwunasty
trzynaście – trzynasty
czternaście – czternasty
piętnaście – piętnasty
szesnaście – szesnasty
siedemnaście – siedemnasty
osiemnaście – osiemnasty
dziewiętnaście – dziewiętnasty
dwadzieścia – dwudziesty
trzydzieści – trzydziesty
czterdzieści – czterdziesty
pięćdziesiąt – pięćdziesiąty
sześćdziesiąt – sześćdziesiąty
siedemdziesiąt – siedemdziesiąty
osiemdziesiąt – osiemdziesiąty
dziewięćdziesiąt – dziewięćdziesiąty
sto – setny
dwieście – dwusetny
trzysta – trzechsetny
czterysta – czterechsetny
pięćset – pięćsetny
sześćset – sześćsetny
siedemset – siedemsetny
osiemset – osiemsetny
dziewięćset – dziewięćsetny
tysiąc – tysięczny
milion – milionowy
miliard – miliardowy

Od liczebników głównych *trzysta*, *czterysta* liczebnik porządkowy tworzy się przez dodanie cząstki *-setny* do formy dopełniacza pierwszego liczebnika: *trzechsetny*, *czterechsetny*.

Przy używaniu liczebników porządkowych zestawionych z kilku wyrazów odmianie ulegają tylko dwa ostatnie: 136 – sto trzydziesty szósty (dzień) w 1998 r. – w tysiąc dziewięćset dziewięćdziesiątym ósmym (roku).

Liczebniki porządkowe zgadzają się z rzeczownikiem w rodzaju, liczbie oraz przypadku i odmieniają się jak przymiotniki.

Liczebników porządkowych używa się do oznaczania dokładnej daty: *szóstego października*, *dwunastego marca tysiąc dziewięćset pięćdziesiątego piątego roku*, oraz godziny: *pierwsza*, *druga*, *trzecia* itd. aż do dwunastej lub niepełnej godziny: *pół do szóstej* – 5.30, *piętnaście po siódmej* – 7,15, *za dwadzieścia dwunasta* – 11,40.

PRZYSŁÓWKI

Przysłówek to nieodmienna część mowy, która nazywa cechę czynności lub jakości (np. sposób czynności: *szybko*, *nagle*, *dobrze*, *po polsku*, czas czynności: *zawsze*, *długo*, *jutro*, miejsce czynności: *blisko*, *daleko*, *na prawo*, miarę i stopień czynności: *mało*, *dużo*, *bardzo*, *trochę* itd.).

Podstawowe sposoby tworzenia przysłówków:

1) Za pomocą przyrostków *-o* (*-e*) od tematów przymiotników jakościowych: *lekk-i – lekk-o*, *biał-y – biał-o*, *wesoł-y – wesoł-o*, *chętn-y – chętni-e*, *zgrabn-y – zgrabni-e*.

Przysłówki te podlegają stopniowaniu. Stopień wyższy tworzy się przez dodanie przyrostka *-ej* do tematu przysłówka, stopień najwyższy przez dodanie przedrostka *naj-* do przysłówka stopnia wyższego:

biał-o – biel-ej – naj-bielej
chętni-e – chętni-ej – naj-chętniej.

2) Za pomocą przyimka *po* w połączeniu z celownikiem przymiotnika lub zaimka: *po nowemu*, *po staremu*, *po waszemu*.

3) Za pomocą przyimka *po* i przyrostka *-u* dodawanego do przymiotnika: *polski – po polsku*, *prosty – po prostu*, *cichy – po cichu*.

Przysłówki grupy 2 i 3 nie stopniują się przez dodawanie przyrostków i przedrostków. Natomiast wszystkie przysłówki mogą stopniować się opisowo:

biało – bardziej biało – najbardziej biało
po nowemu – bardziej po nowemu – najbardziej po nowemu
po polsku – bardziej po polsku – najbardziej po polsku.

Możliwe jest stopniowanie ujemne przysłówków za pomocą przysłówka *mniej*, *najmniej*:

staro – mniej staro – najmniej staro.

CZASOWNIKI

Bezokolicznik jest podstawową formą czasownika i w tej formie notuje się czasowniki w słownikach. Większość bezokoliczników tworzy się za pomocą przyrostka *-ć* dodawanego do tematu czasu przeszłego czasownika: *pisa-ć*, *myśle-ć*, *mówi-ć*, *uczy-ć*.

Czasowniki, których temat kończy się w czasie przeszłym na *t*, *d*, wymieniają te spółgłoski na *ś* przed przyrostkiem bezokolicznika: (*plet-li*) *pleś-ć*, (*wied-li*) *wieś-ć*, (*kład-li*) *kłaś-ć*. Czasowniki *id-ę*, *siąd-ę* mają bezokoliczniki *iś-ć*, *siąś-ć*.

Czasowniki, których temat w czasie przeszłym kończy się na spółgłoski *k*, *g*, wymieniają te spółgłoski na *-c*: (*piek-ł*) *piec*, (*bieg-ł*) *biec*.

Aspekt czasownika

Czasowniki w języku polskim posiadają dwojaki aspekt: niedokonany i dokonany. W zdaniach: *Brat pisał list* i *Brat napisał list* czasowniki nazywają tę samą czynność, ale *pisał* wskazuje, że czynność odbywała się w przeszłości, natomiast *napisał* – że czynność została w przeszłości zakończona, dobiegła kresu. W ten sposób czasowniki *pisał* i *napisał* identyczne znaczeniowo różnią się pod względem aspektu: *pisał* to czasownik niedokonany, *napisał* – dokonany.

Czasowniki niedokonane nazywają czynność trwającą, powtarzającą się, np.: *Uczeń długo milczał*. *Rzeka płynie na północ*. *Ojciec chodzi do pracy piechotą*. Z czasownikami niedokonanymi

mogą się łączyć takie przysłówki, jak: *zawsze*, *długo*, *zwykle*, *często*, wskazujące na brak ograniczenia w czasie czynności, jej powtarzanie się.

Czasowniki dokonane nazywają czynność zakończoną, doprowadzoną do końca lub do jakiegoś kresu w przeszłości lub przyszłości, np.: *Przeczytałem tę książkę*. *Uczniowie skończyli zadanie*. *Siostra wyjedzie na wakacje*.

Czasowniki dokonane mogą oznaczać czynności, które dokonały się jeden raz (momentalnie): *krzyknąć*, *zemdleć*, *upaść*, które się zaczęły: *zawołać*, *zaśpiewać*, które trwały pewien czas i już się zakończyły: *popracować*, *porozmawiać*, *posiedzieć*.

Dwa czasowniki tożsame znaczeniowo, a różniące się aspektem, tworzą pary aspektowe: *dawać – dać*, *zaczynać – zacząć*, *robić – zrobić*, *iść – wyjść*.

Obok czasowników tworzących pary aspektowe występują czasowniki tzw. jednoaspektowe, mające formy tylko niedokonane, np.: *leżeć*, *siedzieć*, *żyć*, *chcieć*, *mieć* albo tylko dokonane: *napić się*, *rzec*, *wybrnąć*, *zdążyć*.

Rozróżnienie między niedokonanym i dokonanym aspektem nie jest tylko znaczeniowe, ale przejawia się w formach gramatycznych, co przedstawia poniższy schemat:

Aspekt	Czas teraźniejszy	Czas przeszły	Czas przyszły	Imiesłów teraźniejszy	Imiesłów uprzedni
Niedokonany	+	+	złożony	+	–
Dokonany	–	+	prosty	–	+

Widać więc, że czasowniki niedokonane mają trzy czasy: teraźniejszy, przeszły i przyszły złożony, tworzą też imiesłowy czasu teraźniejszego. Czasowniki dokonane mają dwa czasy: przeszły i przyszły prosty oraz tworzą imiesłów uprzedni.

Tworzenie aspektu czasowników

Przy tworzeniu aspektu możliwe są dwie drogi: 1) podstawowy jest czasownik niedokonany, od którego tworzy się czasownik dokonany, 2) podstawowy jest czasownik dokonany, od którego tworzy się niedokonany. Obok tego aspekt niedokonany i dokonany mogą wyrażać czasowniki mające różne tematy wyrazowe: *brać – wziąć*, *mówić – powiedzieć*, *kłaść – położyć*, *siedzieć – siąść*.

Sposoby tworzenia czasowników dokonanych od niedokonanych

1. Za pomocą przedrostków: *budować – zbudować*, *czytać – przeczytać*, *mierzyć – zmierzyć*, *pisać – napisać*, *robić – zrobić*. Aspektowe pary (bezprzedrostkowy czasownik niedokonany – przedrostkowy czasownik dokonany) tworzy się tylko w tym wypadku, kiedy przedrostek nie zmienia znaczenia czasownika: *pisać – napisać*. Czasowniki *pisać – odpisać*, *pisać – wypisać*, *pisać – spisać* nie tworzą par aspektowych, ponieważ przedrostek zmienia znaczenie czasownika: *odpisać* 'pisać z innego tekstu', *wypisać* – 'pisać pewne fragmenty z innego tekstu', *spisać* 'pisać w kolumnie';

2. Za pomocą przyrostka *-ną-*, który wskazuje na zakończenie czynności albo jej momentalność: *dźwigać – dźwignąć*; *krzyczeć – krzyknąć*.

Uwaga: niektóre czasowniki z przyrostkiem *-ną-* odnoszą się do aspektu niedokonanego, a odpowiednik dokonany tworzy się przez dodanie do nich przedrostka: *marznąć – zmarznąć*, *chudnąć – schudnąć*;

3. Za pomocą przyrostka *-i-*, któremu w czasowniku niedokonanyrn odpowiada przyrostek *-a-*: *rzucać – rzucić*, *strzelać – strzelić*, *wypełniać – wypełnić*. Są tu możliwe wymiany głosek w tematach czasownikowych.

Sposoby tworzenia czasowników niedokonanych od dokonanych

1. Za pomocą przyrostków *-wa-*, *-ywa-*: *oddać – oddawać*, *zapisać – zapisywać*, *przekazać – przekazywać*;

2. Za pomocą wymiany głosek w rdzeniach (czasem w połączeniu z przyrostkiem): *wybrać – wybierać*, *posłać – posyłać*, *nazwać – nazywać*, *wyrwać – wyrywać*, *zjeść – zjadać*.

Pewne czasowniki mieszczą w jednej formie znaczenie dokonane i niedokonane: *darować*, *ofiarować*, *organizować*. We współczesnym języku potocznym zaznacza się tendencja do podkreślania w takich czasownikach różnic aspektowych: pojawiają się więc formy na *-ywać* mające wyraźniej wskazywać na niedokonany aspekt: *skierowywać*, *ofiarowywać*: *Ofiarowuję ci tę książkę*.

Osobne miejsce zajmują czasowniki ruchu oznaczające przemieszczanie się w przestrzeni. Mają one dwie formy niedokonane. Dzielą się na dwie grupy:

I		II	I		II
biec	–	biegać	iść	–	chodzić
wieźć	–	wozić	lecieć	–	latać
wieść	–	wodzić	nieść	–	nosić
jechać	–	jeździć	płynąć	–	pływać

Czasowniki I grupy *biec*, *wieźć ... iść* itd. oznaczają ruch, który odbywa się w jednym kierunku, w określonym momencie (czasie), nieprzerwanie. Czasowniki II grupy *biegać*, *wodzić ... latać* itd. oznaczają ruch, który odbywa się nie w jednym kierunku, nie jeden raz i z przerwami, np. *Jan idzie do teatru* (w danej chwili, w określonym ściśle kierunku), *Jan chodzi do teatru* (nie jeden raz, w różnym czasie). *Jan chodzi po mieście* (w różnych kierunkach).

Przez dodanie przedrostka, wskazującego kierunek ruchu, od czasowników pierwszej grupy tworzy się czasowniki dokonane, ale zawsze ze zmienionym nieco znaczeniem, wnoszonym przez przedrostek: *biec – przybiec*, *wieźć – dowieźć*, *wieść – przywieść*, *jechać – przyjechać*, *wyjechać*. Od tak powstałych czasowników dokonanych można dalej tworzyć czasowniki niedokonane: *przybiec – przybiegać*, *dowieźć – dowozić*, *przyjechać – przyjeżdżać* itd.

Znaczenie przedrostków czasownikowych

do- Odpowiada przyimkowi *do* (z dopełniaczem) i oznacza ruch do jakiegoś przedmiotu – *dobiec do drzwi*, *donieść paczkę do domu* albo doprowadzenie czynności do końca, do jakiegoś momentu – *dopisać zadanie*, *doczytać książkę do połowy*.

na- 1. Odpowiada przyimkowi *na* (z biernikiem) i oznacza skierowanie ruchu, czynności na przedmiot: *najechać na kamień*, *narzucić płaszcz na plecy*, *nałożyć kapelusz na głowę*; 2. Oznacza rozciągnięcie czynności na wiele przedmiotów: *nazbierać jagód*, *nanosić wody* (rzeczownik – dopełnienie bliższe występuje w dopełniaczu); 3. Za pomocą przedrostka *na-* i cząstki *się* tworzy się czasowniki ze znaczeniem pełnego usatysfakcjonowania czynnością: *nagadać się* ‘gadać do woli’ pot., *najeść się*, *napracować się*.

od-, *ode-* Odpowiada przyimkowi *od* (z dopełniaczem) i oznacza ruch, czynność od przedmiotu na bok: *odbiec od drzewa*, *odsunąć stół od okna*, *odejść od łóżka* (w większości użyć przeciwstawia się przedrostkowi *pod-*).

po- 1. Oznacza początek ruchu: *pobiec*, *powieźć*, *powieść*, *ponieść*; 2. Oznacza krótkotrwałość czynności: *pogadać*, *porozmawiać*, *poczytać*. Czasowniki z przedrostkiem *po-* w 1. i 2. znaczeniu nie mają aspektu niedokonanego; 3. Służy do tworzenia czasowników o aspekcie dokonanym: *gasić – pogasić*.

pod-, *pode-* Odpowiada przyimkowi *pod* (z biernikiem). Oznacza ruch, czynności skierowane ku przedmiotowi lub pod przedmiot: *podbiec do okna*, *podejść do znajomego*, *podłożyć poduszkę pod głowę* (w większości użyć ma znaczenie przeciwne do *od-*).

prze- 1. Odpowiada przyimkowi *przez* (z biernikiem), oznacza kierunek ruchu, czynności przez coś: *przebiec drogę* (*przez drogę*), *przewieźć towar przez granicę*; 2. Oznacza powtórzenie czynności, wykonywanie jej na nowo: *przerobić projekt*, *przepisać zadanie*; 3. Oznacza rozciągnięcie czynności na liczne przedmioty: *przeczytać wiele książek*; 4. Oznacza ruch obok czegoś: *przebiec koło domu*, *przejechać koło okien*, *przelecieć nad morzem*; 5. Oznacza czynność przechodzącą przez środek, wnętrze przedmiotu: *przebić się przez ścianę*, *przewiercić otwór*; 6. Oznacza zapełnienie czynnością jakiegoś odcinka czasu: *przegadać całą noc*, *przedyżurować całą dobę*. Czasowniki z przedrostkiem *prze-* w tym znaczeniu nie mają aspektu niedokonanego.

przy- Oznacza doprowadzenie ruchu do celu: *przyjechać do Warszawy*, *przyjść do biblioteki*, *przynieść książkę do domu*.

roz-, *roze-* 1. Oznacza dzielenie na części, rozprzestrzenienie w częściach, po powierzchni: *rozbić talerz*; *rozerwać sznurek*, *rozdać wszystkim ołówki*, *rozłożyć książki na stole*; 2. Za pomocą przedrostka *roz-* i cząstki *się* tworzy się czasowniki oznaczające ruch w różne strony: *rozbiec się*, *rozejść się*, *rozjechać się* (przeciwstawia się *z-* w znaczeniu 2).

u- 1. Oznacza doprowadzenie czynności do skutku, do najwyższego stopnia: *ubłagać*, *ugotować*, *upilnować*; 2. Oznacza oddalenie się z jakiegoś miejsca: *ujść*, *ulecieć*, *umknąć*, *usunąć*; 3. Oznacza oddzielenie części przedmiotu od całości, jego zmniejszenie: *uciąć*, *uderzyć*, *ukroić*, *urwać*.

w-, *we-*: Oznacza skierowanie ruchu, czynności do wnętrza czegoś (czasowniki z tym przedrostkiem łączą się z rzeczownikiem w dopełniaczu z przyimkiem *do*): *wbiec do pokoju*, *wnieść bagaż do wagonu* (przeciwstawia się *wy-* w znaczeniu 1).

wy- 1. Oznacza skierowanie ruchu na zewnątrz (czasowniki z tym przedrostkiem łączą się z rzeczownikiem w dopełniaczu z przyimkiem *z*): *wybiec z pokoju*, *wynieść rzeczy z wagonu* (przeciwstawia się *w-*); 2. Oznacza wyczerpanie czynności dokonanych: *myć – wymyć*, *uczyć – wyuczyć*.

z-, *ze-*, *s-* 1. Odpowiada przyimkowi *z-* (*ze-*) z dopełniaczem i oznacza ruch z góry na dół: *zbiec* (*z góry*), *zrzucić* (*śnieg z dachu*), *zeskoczyć* (*ze schodów*); 2. Za pomocą przedrostka *z-* i cząstki *się* tworzy się czasowniki oznaczające ruch z różnych stron skierowany w jeden punkt: *zbiec się*, *zlecieć się*, *zjechać się* (przeciwstawia się *roz-* w znaczeniu 2); 3. Służy do tworzenia czasowników dokonanych: *robić – zrobić*, *miąć – zmiąć*, *bić – zbić*, *tracić – stracić*.

za- 1. Odpowiada przyimkowi *za* (z biernikiem), oznacza ruch za przedmiot: *zajść za róg*, *zasunąć za łóżko*; 2. Oznacza początek czynności: *zakrzyknąć*, *zawołać*, *zaśpiewać*. Czasowniki te nie mają aspektu niedokonanego.

Czasowniki przechodnie i nieprzechodnie

Czasowniki przechodnie oznaczają czynność skierowaną na jakiś przedmiot, mają przy sobie dopełnienie bliższe, wyrażone rzeczownikiem w bierniku (niekiedy w dopełniaczu) bez przyimka: *spotkać* (kogo?) *brata*, *czytać* (co?) *książkę*, *oczekiwać* (czego?) *powrotu*. Czasowniki przechodnie tworzą imiesłowy bierne.

Czasowniki nieprzechodnie oznaczają czynność nieskierowaną na bezpośredni przedmiot, nie łączą się więc z dopełnieniem bliższym, możliwe jest przy nich tylko dopełnienie dalsze w bierniku z przyimkiem oraz w dopełniaczu, celowniku, narzędniku i miejscowniku również z przyimkiem: *chorować* (na co?) *na grypę*, *strzelać* (do kogo?) *do wroga*, *rozmawiać* (z kim?) *z przyjaciółmi*, *myśleć* (o czym?) *o pracy*. Czasowniki nieprzechodnie nie tworzą imiesłowów biernych.

Czasowniki z cząstką *się*

Czasowniki te dzielą się na zwrotne i bierne. Tworzą się przez połączenie czasownika przechodniego lub nieprzechodniego z *się*. Tak utworzony czasownik jest nieprzechodni: *spotkać + się – spotkać się*, *robić + się – robić się*, *myć + się – myć się*.

Czasowniki zwrotne tworzy się od czasowników przechodnich. Czasowniki zwrotne oznaczają czynność skierowaną na osobę wykonującą: *myć się* (myć siebie), *czesać się* (czesać siebie), *ubierać się* (ubierać siebie) albo czynność wzajemną: *spotkać się* (z kim?), *obejmować się* (obejmować wzajemnie jeden drugiego).

Czasowniki zwrotne utworzone od czasowników nieprzechodnich często mają znaczenie bezosobowe: *Jemu się chce pić* (chce pić). *Jak się wam żyje?* (jak żyjecie?).

Czasowniki niezwrotne z *się* to takie, które nie mają odpowiedniej formy bez *się*: *bać się*, *podobać się*, *starać się*, *śmiać się*, *uśmiechać się*.

Drugą grupę stanowią czasowniki z *się* tworzone od czasowników przechodnich i mające znaczenie bierne: *Przedmieścia zabudowują się małymi domkami* (są zabudowane). *Książka czyta się łatwo* (jest czytana). Czasowniki z *się* ze znaczeniem biernym używane są przeważnie w 3. osobie, przy czym realnego znaczenia osoby może brakować.

Odmiana czasowników – koniugacja

W języku polskim czasownik może być użyty w trzech czasach: teraźniejszym, przeszłym i przyszłym.

Czas teraźniejszy

Czas teraźniejszy mają tylko czasowniki niedokonane. W zależności od końcówek osobowych odróżnia się trzy odmiany (koniugacje):

		I koniugacja	II koniugacja		III koniugacja	
	1. os.	nios-ę	mówi-ę	licz-ę	czyta-m	umie-m
lp.	2. os.	niesi-esz	mów-isz	licz-ysz	czyta-sz	umie-sz
	3. os.	niesi-e	mów-i	licz-y	czyta-	umie-
	1. os.	niesi-emy	mów-imy	licz-ymy	czyta-my	umie-my
lmn.	2. os.	niesi-ecie	mów-icie	licz-ycie	czyta-cie	umie-cie
	3. os.	nios-ą	mówi-ą	licz-ą	czytaj-ą	umiej-ą

W wielu czasownikach przy tworzeniu 1. i 2. osoby lp. zachodzą wymiany głoskowe w tematach, np. *niosę* : *niesiesz*, *biorę* : *bierzesz*, *mogę* : *możesz*, *piekę* : *pieczesz*, *świecę* : *świecisz*.

W koniugacji drugiej występują końcówki zaczynające się na *i* lub *y*, co zależy od spółgłoski tematu: po miękkiej występuje końcówka z samogłoską *i*, po funkcjonalnie miękkiej końcówka z *y*: *czynisz*, ale *liczysz*, *kończysz*.

Koniugacja trzecia ma temat zakończony na samogłoskę *a* lub *e*, w związku z tym w 3. os. lmn. przed samogłoskową końcówką *-ą* temat rozszerza się o *j*: *czytaj-ą*. Kilka czasowników tej koniugacji rozszerza temat w 3. os. lmn. o *dz*: *da-m – dadz-ą*, *je-m – jedz-ą*, *wie-m – wiedz-ą*.

Czas przyszły

W języku polskim są dwie formy czasu przyszłego: czas przyszły złożony i czas przyszły prosty.

Czas przyszły złożony tworzy się tylko od czasowników niedokonanych. Składa się on z form osobowych czasu przyszłego czasownika *być* i bezokolicznika odmienianego czasownika albo jego 3 os. lp. i lmn. czasu przeszłego w odpowiednim rodzaju gramatycznym:

		r. m.		r. ż.	r. n.
	1. os. będę pisać	albo	będę pisał	będę pisała	–
lp.	2. os. będziesz pisać		będziesz pisał	będziesz pisała	–
	3. os. będzie pisać		będzie pisał	będzie pisała	będzie pisało

		r. mos.	r. nmos.
	1. os. będziemy pisać	będziemy pisali	będziemy pisały
lmn.	2. os. będziecie pisać	będziecie pisali	będziecie pisały
	3. os. będą pisać	będą pisali	będą pisały

Przy użyciu czasu przyszłego złożonego z czasownika *być* i czasu przeszłego rozróżnia się w 1. i 2. os. lp. rodzaj męski i żeński, w 3. os. lp. rodzaj męski, żeński i nijaki, w lmn. we wszystkich osobach rodzaj męskoosobowy i niemęskoosobowy (por. Przymiotniki).

Szyk wyrazów w czasie przyszłym złożonym z bezokolicznikiem jest przestawny: *będę pisać* i *pisać będę*. W czasie przyszłym złożonym z formami czasu przeszłego szyk jest stały: *będę pisał*, *będę pisała*, *będziemy pisali*, *będziemy pisały*.

Czas przyszły złożony oznacza czynność, która zajdzie w przyszłości bez zaznaczenia, czy się zakończy i czy przyniesie jakiś rezultat.

Czas przyszły prosty tworzy się tylko od czasowników dokonanych i formalnie jest on identyczny z czasem teraźniejszym czasowników niedokonanych: *odniosę*, *napiszę*, *przeczytam* (por. *niosę*, *piszę*, *czytam*). Czas przyszły prosty oznacza czynność, która zajdzie w przyszłości i będzie doprowadzona do końca, zacznie się w przyszłości albo zajdzie jeden raz.

Odmiana czasowników w czasie przyszłym prostym

	1. os. napisz-ę	rzuc-ę	ukończ-ę	przeczyta-m	zje-m
lp.	2. os. napisz-esz	rzuc-isz	ukończ-ysz	przeczyta-sz	zje-sz
	3. os. napisz-e	rzuc-i	ukończ-y	przeczyta-	zje-
	1. os. napisz-emy	rzuc-imy	ukończ-ymy	przeczyta-my	zje-my
lmn.	2. os. napisz-ecie	rzuc-icie	ukończ-ycie	przeczyta-cie	zje-cie
	3. os. napisz-ą	rzuc-ą	ukończ-ą	przeczytają	zjedz-ą

Czas p r z e s z ł y

Czas przeszły czasowników niedokonanych i dokonanych tworzy się od tematu tego czasu przez dodanie przyrostka *-ł*: *czyta-ł*, *liczy-ł* i przyrostków rodzajowych: w lp. *-a* dla rodzaju żeńskiego, *-o* dla nijakiego; w lmn. *-i* dla rodzaju męskoosobowego, *-y* dla niemęskoosobowego. W liczbie pojedynczej forma czasu przeszłego nie ma przyrostka dla rodzaju męskiego.

		pisać		nieść		
		r. m.	r. ż.	r. n.	r. m.	r. ż.	r. n.
	1. os.	pisał-em	pisała-m	–	niosł-em	niosła-m	–
lp.	2. os.	pisał-eś	pisała-ś	–	niosł-eś	niosła-ś	–
	3. os.	pisał-	pisała-	pisało-	niósł-	niosła-	niosło-

		r. mos.	r. nmos.	r. mos.	r. nmos.
	1. os.	pisali-śmy	pisałyś-my	nieśli-śmy	niosły-śmy
lmn.	2. os.	pisali-ście	pisały-ście	nieśli-ście	niosły-ście
	3. os.	pisali-	pisały-	nieśli-	niosły-

W lp. rodzaj męski i żeński różnią się końcówkami w 1. i 2. osobie: r.m. *-em*, *-eś*, r.ż. *-m*, *-ś*. W lmn. końcówki są identyczne. W 3. os. lp. i lmn. końcówki nie ma, czyli - . Rodzaj nijaki jest wyróżniany tylko w 3. os. lp.

Końcówki czasu przeszłego są ruchome, tzn. nie muszą łączyć się tylko z czasownikiem, lecz mogą być przyłączane do różnych części zdania, w którym czasownik występuje, np.: *My to zrobiliśmy – Myśmy to zrobili*.

Czasownik *iść* i od niego pochodne (*pójść*, *przyjść*, *dojść*, *wejść*) tworzą czas przeszły od innego tematu niż bezokolicznik: lp. r.m. *szedłem*, *szedłeś*, *szedł*, r.ż. *szłam*, *szłaś*, *szła*, r.n. *szło*; lmn. r. mos. *szliśmy*, *szliście*, *szli*, r. nmos. *szłyśmy*, *szliście*, *szły*.

Czas przeszły czasowników niedokonanych oznacza, że czynność zachodziła w przeszłości, bez wskazania, czy dobiegła ona do końca. Czas przeszły czasowników dokonanych oznacza, że czynność została zakończona, dała określony rezultat, albo że odbyła się jeden raz.

Tryby czasownika

W języku polskim są trzy tryby: oznajmujący, rozkazujący i przypuszczający (warunkowy).

Tryb o z n a j m u j ą c y wyraża czynność zachodzącą w czasie teraźniejszym, przeszłym lub przyszłym i jest właściwy 1. 2. 3. os. lp. i lmn. Wszystkie rozpatrywane dotąd czasowniki występowały w trybie oznajmującym.

Tryb r o z k a z u j ą c y wyraża żądanie, nakaz wykonania czynności przez 2. i 3. os. lp. oraz 1. 2. 3. os. lmn. Osobną formę do wyrażania tego nakazu ma tylko 2. os. lp. oraz 1. i 2. os. lmn. Tworzy się je od tematu czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych albo od tematu czasu przyszłego prostego czasowników dokonanych za pomocą końcówek: w 2. os. lp. - lub *-ij*(*-yj*); *pisz-* , *ciągn-ij* (*drż-yj*), w 1. os. lmn. *-my* lub *-ijmy*: *pisz-my*, *ciągn-ijmy* (*drż-yjmy*), w 2. os. lmn. *-cie* lub *-ijcie* (*-yjcie*): *pisz-cie*, *ciągn-ijcie*, *drż-yjcie*.

Czasowniki koniugacji III, rozszerzające w 3. os. lmn. czasu teraźniejszego temat o *j* lub *dz*, tworzą tryb rozkazujący od tematu rozszerzonego: *czytaj*, *czytaj-my*, *czytajcie*, *wiedz*, *wiedz-my*, *wiedzcie*.

Końcówek krótszych - , *-my*, *-cie* używa się, gdy w temacie po samogłosce występuje jedna spółgłoska. Gdy w temacie nie ma samogłoski lub gdy kończy się on na grupę spółgłosek, wtedy używa się końcówek dłuższych *-ij*, *-ijmy*, *-ijcie*, por. *pisz*, *siedź*, ale *tn-ij*, *klękn-ij*.

Oboczność końcówek *-ij*/*-yj* zależy od poprzedzającej spółgłoski miękkiej lub funkcjonalnie miękkiej.

Tryb rozkazujący może się odnosić do 3. os. lp. lub lmn. i tworzy się go przez dodanie słowa *niech* do 3. os. lp. lub lmn. czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych lub przyszłego prostego czasowników dokonanych: *niech pisze*, *niech przeczyta*, *niech piszą*, *niech przeczytają*. Czasowniki *musieć*, *móc*, *powinien*, *woleć* oraz czasowniki trzecioosobowe i niewłaściwe nie tworzą trybu rozkazującego.

W formie trybu rozkazującego mogą być zawarte różne odcienie woli mówiącego – od rozkazu przez życzenie do prośby. Charakteryzuje je odpowiednia intonacja. Rozkaz może być też zaostrzony. Dla złagodzenia rozkazu używa się następujących wyrazów lub zwrotów: *bądź tak dobry* (napisz mi), *bądź łaskaw* (przyślij), *zechciej* (mi pomóc), *zrób mi, proszę*, a dla zaostrzenia dodaje się partykuły *ż*, *że*, *no*: *zróbże*, *siedźcież*, *chodź no!*

Tryb p r z y p u s z c z a j ą c y nazywa czynność przypuszczalną i możliwą do spełnienia w określonych warunkach. Tworzy się go przez dodanie do czasu przeszłego na *-ł* z odpowiednimi zakończeniami rodzajowymi cząstki *-by* z końcówkami osobowymi czasu przeszłego.

		r. m.	r. ż.	r. n.
lp.	1. os.	pisał-by-m	pisała-by-m	–
	2. os.	pisał-by-ś	pisała-by-ś	–
	3. os.	pisał-by-	pisała-by-	pisało-by-

		r. mos.	r. nmos.
lmn.	1. os.	pisali-by-śmy	pisały-by-śmy
	2. os.	pisali-by-ście	pisały-by-ście
	3. os.	pisali-by-	pisały-by-

Odmiana trybu przypuszczającego jest identyczna z czasem przeszłym z tą tylko różnicą, że końcówki dla rodzaju męskiego i żeńskiego są w lp. trybu przypuszczającego takie same.

Zakończenia *-bym*, *-byś*, *-by...*, tak jak końcówki czasu przeszłego, są ruchome: *Chciałbym studiować w Krakowie. W Krakowie bym chciał studiować*.

Trybu przypuszczającego używa się w zdaniach warunkowych. Może on ponadto wyrażać pragnienie, życzenie, łagodny rozkaz (*Przestałbyś dokuczać! Pomógłbyś matce!*), grzeczny sposób zapytania, żądania, rady (*Prosiłbym cię o pożyczenie pieniędzy. Może by mi pan powiedział. Zechciałaby pani usiąść*) albo mało kategoryczne twierdzenie (*Sądziłbym, że powinien więcej się uczyć. Myślałbym, że jesteś w błędzie*).

Strona bierna

Tworzy się ją tylko od czasowników przechodnich na oznaczenie czynności, której podmiotem jest odbiorca czynności, a dopełnieniem jej wykonawca: *Uczeń jest chwalony przez nauczyciela*. Formy strony biernej składają się z imiesłowu biernego danego czasownika oraz form osobowych czasownika *być* przy czasownikach niedokonanych i *zostać* przy czasownikach dokonanych. Formy czasowników *być*, *zostać* wskazują czas, osobę, liczbę (w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym także rodzaj), a formy imiesłowów – rodzaj i liczbę. Rodzaj nijaki imiesłów wyraża tylko przy 3. os. lp. czasowników *być*, *zostać*.

Czas teraźniejszy

		r. m.	r. ż.	r. n.
lp.	1. os. jestem	chwalon-y	-a	–
	2. os. jesteś	wybran-y	-a	–
	3. os. jest	chwalon-y	-a	-e
		wybran-y	-a	-e

		r. mos.	r. nmos.
lmn.	1. os. jesteśmy	chwalen-i	chwalon-e
	2. os. jesteście	wybran-i	wybran-e
	3. os. są		

Czas przeszły

		r. m.	r. ż.	r. n.
lp.	1. os. byłem, byłam, zostałem, zostałam	chwalon-y	-a	–
	2. os. byłeś, byłaś, zostałeś, zostałaś	wybran-y	-a	–
	3. os. był, była, było, został, została, zostało	chwalon-y	-a	-e
		wybran-y	-a	-e

		r. mos.
lmn.	1. os. byliśmy, zostaliśmy	chwalen-i
	2. os. byliście, zostaliście	wybran-i
	3. os. byli, zostali	

		r. nmos.
lmn.	1. os. byłyśmy, zostałyśmy	chwalon-e
	2. os. byliście, zostaliście	wybran-e
	3. os. były, zostały	

Czas przyszły

		r. m.	r. ż.	r. n.
lp.	1. os. będę, zostanę	chwalon-y	-a	–
	2. os. będziesz, zostaniesz	wybran-y	-a	–
	3. os. będzie, zostanie	chwalon-y	-a	-e
		wybran-y	-a	-e

		r. mos.	r. nmos.
lmn.	1. os. będziemy, zostaniemy	chwalen-i	chwalon-e
	2. os. będziecie, zostaniecie	wybran-i	wybran-e
	3. os. będą, zostaną		

Tryb rozkazujący

		r. m. ż. n.	
lp.	2. os. bądź, zostań	chwalon-y	chwalon-a
		wybran-y	wybran-a
		r. mos.	r. nmos.
lmn.	2 os. bądźcie, zostańcie	chwalen-i	chwalon-e
		wybran-i	wybran-e

Tryb przypuszczający

		r. m. ż. n.
lp.	1. os. byłbym, byłabym, zostałbym, zostałabym	chwalon-y, -a
	2. os. byłbyś, byłabyś, zostałbyś, zostałabyś	wybran-y, -a
	3. os. byłby, byłaby, byłoby,	chwalon-y, -a, -e
	zostałby, zostałaby, zostałoby	wybran-y, -a, -e

r. mos.

	1. os. bylibyśmy, zostalibyśmy	chwalen-i
lmn.	2. os. bylibyście, zostalibyście	wybran-i
	3. os. byliby, zostaliby	

r. nmos.

	1. os. byłybyśmy, zostałybyśmy	chwalon-e
lmn.	2. os. byłybyście, zostałybyście	wybran-e
	3. os. byłyby, zostałyby	

Funkcjonowanie w języku polskim podstawowych kategorii gramatycznych czasownika przedstawia poniższa tabela.

	Strona			Tryb
Czas	czynna	zwrotna	bierna	
Przeszły	myłem	myłem się	byłem myty	oznajmujący
Teraźniejszy	myję	myję się	jestem myty	
Przyszły	będę mył	będę się mył	będę myty	
	myłbym	myłbym się	byłbym myty	przypuszczający
	myj	myj się	bądź myty	rozkazujący

Imiesłowy przymiotnikowe

Imiesłowy to formy czasownika nieodmieniające się przez osoby, wyrażające cechę osoby lub przedmiotu powstałą w rezultacie czynności: *Pociąg* (jaki) *przyjeżdżający z Warszawy* (pociąg, który przyjeżdża z Warszawy). *Książka* (jaka?) *przeczytana* (którą ktoś przeczytał). Imiesłów łączy w sobie gramatyczne cechy czasownika i przymiotnika. W imiesłowie, jak w czasowniku, rozróżnia się aspekt, czas, przechodniość i nieprzechodniość, zwrotność. Imiesłów rządzi tym samym przypadkiem co czasownik; mogą się z nim łączyć te przysłówki, które łączą się z czasownikiem. Ale mimo to imiesłów odmienia się i zgadza z rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku jak przymiotnik. Imiesłowy przymiotnikowe dzielą się na czynne i bierne.

Imiesłów przymiotnikowy czynny nazywa cechę osoby lub przedmiotu wynikającą z czynności (*biegnący chłopak*, *płynąca rzeka*); imiesłów przymiotnikowy bierny zaś nazywa stan osoby lub przedmiotu wywołany przez czyjąś czynność: *chwalony uczeń*, *czytana książka*.

Imiesłów czynny tworzy się od tematu czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych przez dodanie do niego przyrostka *-ąc* z końcówkami rodzajowymi w lp. *-y*, *-a*, *-e*, w lmn. *-y*, *-e*: *piszący*, *chwalący*, *niosący*, *śmiejący się*. Czasowniki III koniugacji tworzą ten imiesłów od tematu rozszerzonego o *j*, *dz*: *czytający*, *wiedzący*.

Imiesłów przymiotnikowy bierny tworzy się od tematu czasu przeszłego lub teraźniejszego czasowników przechodnich za pomocą przyrostków *-n-*, *-t-*, *-on-* + końcówki rodzajowe w lp. *-y*, *-a*, *-e*, w lmn. *-i*, *-e*;

– czasowniki, których temat czasu przeszłego kończy się na *a*, łączą się z przyrostkiem *-n-*: *bra-ł*, *bra-n-y*, *-a*, *-e*, *pisa-ł – pisa-n-y*, *-a*, *-e*, *widzia-ł – widzia-n-y*, *-a*, *-e*;

– czasowniki, których temat czasu przeszłego kończy się na *y*, *u*, *ą*, *ę* lub spółgłoskę *r* należące do rdzenia, łączą się z przyrostkiem *-t-*: *kry-ł – kryty*, *-a*, *-e*, *bi-ł – bity*, *ku-ł – kuty*, *dą-ł – dęty*, *zdar-ł – zdarty*;

– czasowniki, których temat czasu przeszłego kończy się na *-i*(*-y*) (nie należące do rdzenia) lub na spółgłoskę inną niż *r*, tworzą imiesłów bierny od tematu czasu teraźniejszego za pomocą przyrostka *-on-* + końcówki rodzajowe: *chwal-on-y*, *-a*, *-e*, *licz-on-y*, *niesi-on-y*, *wiezi-on-y*, *piecz-on-y*.

Imiesłowy przysłówkowe

Są to nieodmienne formy czasownikowe, oznaczające czynność towarzyszącą innej czynności. W zdaniach: *Czytał książkę, leżąc na tapczanie* i *Napisawszy list, zgasił światło* – główna czynność jest wyrażona w tych zdaniach czasownikami – orzeczeniem: *czytał*, *zgasił*; użyte przy nich imiesłowy przysłówkowe *leżąc*, *napisawszy* uzupełniają tę czynność, nazywając okoliczności, w których się ona odbywa.

Dodatkowe (towarzyszące) znaczenie wyrażone przez imiesłów odnosi się zawsze w zdaniu do tej osoby (albo przedmiotu), która jest sprawcą głównej czynności wyrażonej przez czasownik (orzeczenie). W zdaniu: *Słuchając muzyki, zapominam o wszystkim*; *Zobaczywszy brata, ucieszył się* – imiesłów odnosi się do sprawcy czynności – ja, on.

Imiesłów przysłówkowy może wyrażać czynność jednoczesną z czynnością główną zdania: *Słuchając muzyki, zapomina* (*słuchając – zapomina* odbywają się w tym samym czasie, tj. teraźniejszym). Imiesłów taki nazywa się imiesłowem współczesnym.

Drugi imiesłów przysłówkowy (*zobaczywszy – ucieszył się*) wyraża czynność wcześniejszą niż czynność główna zdania. Jest to imiesłów uprzedni.

Imiesłów współczesny tworzy się od czasowników niedokonanych, od tematu ich czasu teraźniejszego za pomocą przyrostka *-ąc*: *pisz-ąc*, *licz-ąc*, *nios-ąc*, *czytaj-ąc*, *umiej-ąc*, *jedz-ąc* (w czasownikach III koniugacji od tematu rozszerzonego o *j*, *dz*).

Imiesłów uprzedni tworzy się od czasowników dokonanych, od tematu ich czasu przeszłego, za pomocą przyrostków *-wszy* i *-łszy*. Jeśli temat czasu przeszłego kończy się na samogłoskę, imiesłów tworzy przyrostek *-wszy*: *napisa-wszy*, *przeliczy-wszy*, *rozbi-wszy*, *ścisną-wszy*; jeśli temat czasu przeszłego kończy się na spółgłoskę, używa się przyrostka *-łszy*: *przyniós-łszy*, *upiek-łszy*, *zjad-łszy*.

Formy nieosobowe czasowników

Są to nieodmienne formy czasownikowe oznaczające przeszłą czynność lub stan nieokreślonej bliżej 3. osoby, np. *dano*, *ukryto*, *proszono*. Formy te tworzy się od tematu czasu przeszłego lub teraźniejszego czasowników niedokonanych i dokonanych za pomocą przyrostków *-no*, *-to*, *-ono*. Zasady użycia tych przyrostków są takie same jak przyrostków *-n-*, *-t-*, *-on-* w imiesłowach biernych.

Czasowniki osobowe, trzecioosobowe i niewłaściwe

Czasowniki różnią się od siebie pod względem odmiany przez osoby. Jedne czasowniki mają pełną odmianę przez trzy osoby lp. i lmn. Osoba 1. wskazuje w tych czasownikach, że uczestnik czynności, o którym mowa w zdaniu, jest mówiącym, wyraża go zaimek l. osoby *ja* (*piszę*); osoba 2. wskazuje, że uczestnik czynności jest słuchającym, wyraża go zaimek 2. osoby *ty* (*piszesz*); osoba 3. wskazuje, że uczestnik czynności nie jest ani mówiącym, ani słuchającym, czyli jest nieobecnym uczestnikiem czynności, wyraża go zaimek 3. osoby *on*, *ona*, *ono* (*pisze*). Zaimek 3. os. może być zastąpiony przez rzeczownik w mianowniku: *Chłopak* (*pisze*). Czasowniki mające pełną odmianę przez trzy osoby lp. i lmn. nazywają się czasownikami osobowymi.

Obok nich istnieją czasowniki, które nie odmieniają się ani przez l. ani przez 2. osobę, lecz mają wyłącznie formę 3. osoby lp. i lmn., a zaimek *on*, *ona*, *ono*, *one* jest zastępowany przez rzeczownik w mianowniku, np. *Zebranie zaczyna się o godzinie piątej*. *Krew cieknie z rany*. *Na szosie zdarzały się ciągłe wypadki*. *W jego słowach brzmiał gniew*. Czasowniki takie, jak wymienione tu: *zaczynać się*, *ciec*, *zdarzać się*, *brzmieć*, a także wiele innych, które można znaleźć w słowniku, to czasowniki mające tylko 3. os. lp. i lmn., czyli czasowniki trzecioosobowe.

Czasownikom osobowym i trzecioosobowym przeciwstawia się inna grupa czasowników, które w ogóle nie odmieniają się przez osoby i nie łączą się z rzeczownikiem w mianowniku.

Wyróżniają się dwa typy takich czasowników:

1. Czasowniki typu: *brakuje*, *powodzi się*, *należy*, *zależy*, *wypada*. Przyjmują one wprawdzie formę 3. os. lp., mają jej końcówki np. *-e* (*brakuj-e*), *-i*, *-y* (*powodz-i się*, *należ-y*), - (*wypada-*), ale końcówki te nie spełniają swojej funkcji, bo nie wskazują na nieobecnego uczestnika czynności (*on*, *ona*, *ono*), który mógłby zostać zastąpiony przez rzeczownik w mianowniku: *Brakuje czasu*. *Jak ci się powodzi? Wypada odwiedzić przyjaciela*. Czasowniki tego typu tworzą formy czasu przeszłego, przyszłego złożonego i trybu przypuszczającego ograniczone tylko do 3. os. lp. rodzaju nijakiego: *brakowało*, *będzie brakowało*, *brakowałoby*, *wypadało*, *będzie wypadało*, *wypadałoby*.

2. Czasowniki typu: *brak*, *trzeba*, *można*, *wiadomo*, *wolno*, *widać*, *słychać* nie mają nawet formalnej końcówki 3. os., nie łączą się z rzeczownikiem w mianowniku. Czas przeszły, przyszły złożony oraz tryb przypuszczający tworzą przez dodanie odpowiednich form czasownika *być*: *brak było*, *brak będzie*, *brak byłoby*, *widać było*, *widać będzie*, *widać byłoby*. Tryb przypuszczający przy niektórych czasownikach może ograniczać się do samej cząstki *by*: *trzeba by*, *można by*, *wolno by*. Czasowniki obu typów jako nieodmieniające się przez osoby noszą nazwę czasowników nieosobowych lub niewłaściwych[1].

[1] Por. Zofia Kubiszyn-Mędrala, *Czasowniki nieosobowe (niewłaściwe) i ich miejsce w polskim systemie morfologiczno-syntaktycznym*. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.

A

a$_1$ *spój.*
l. ‘łączy wyrazy lub zdania dodające coś, uzupełniające coś; -i$_1$’: Mówił dużo a mądrze. Zapakował wieczorem walizki, a rano wyjechał.
2. ‘przeciwstawia wyrazy lub zdania (często z przeczeniem w zn. 2 przy drugim wyrazie lub zdaniu); ale’: Mówiłem do ciebie, a ty spałeś. To twoja książka, a nie moja. Zrobisz to dzisiaj, a nie jutro.
3. ‘wyraża wynikanie jednej czynności z drugiej; więc’: Zastąpię cię w pracy, a ty odpoczniesz.

a$_2$ *part.*
‘jest wstępem do mówienia’: A brat nie przyjechał. A jak to zrobisz?

absolutny *przym.* absolutna, absolutne;
1. ‘taki, który nie ma wyjątków; całkowity, zupełny’: Panowała absolutna cisza. Na jej twarzy malowało się absolutne szczęście. *S.XI.f.2*
2. ‘taki, który opiera się na władzy jednostki; *przeciwn.* demokratyczny w zn. l’: Absolutne rządy króla. Ustrój absolutny. *E.V*
3. *mos.* absolutni ‘taki, który rządzi sam, nie pyta się o radę’: Król absolutny. Był panem absolutnym w swoim domu. *E.V*
przys. absolutnie.

absolwent *rzecz. m. D.* absolwenta, *Ms.* absolwencie, *lmn. M.* absolwenci;
‘ten, kto ukończył szkołę’: Brat jest absolwentem szkoły dziennikarskiej. Odbył się zjazd absolwentów naszego liceum. Absolwenci uniwersytetów mają swoje towarzystwo. *G.I*

abstrakcja *rzecz. ż. D. C. Ms.* abstrakcji, *lmn. M.* abstrakcje, *D.* abstrakcji;
‘to, czego nie można doświadczyć zmysłami’: Miłość była dla niej czystą abstrakcją. Żyje wśród samych abstrakcji. Rzeczowniki: myślenie, rozum, piękno, radość nazywają abstrakcje. *S.II.a*
przym. abstrakcyjny: Myślenie abstrakcyjne.
◊ Rzeczownik abstrakcyjny zob. rzeczownik; *przys.* abstrakcyjnie.

aby *spój.*
używany z czasownikiem w czasie przeszłym, którego końcówki osobowe występują przy spójniku (abym, abyś, abyśmy, abyście); łączy się z bezokolicznikiem, gdy podmioty zdań łączonych przez spójnik są te same; por. ażeby, by, żeby;
l. ‘rozpoczyna zdanie wyrażające cel lub skutek tego, o czym była mowa w poprzednim zdaniu’: Piorę bluzkę, aby była czysta. Piszę list, abyś miał ode mnie wiadomość. Idę do sklepu, aby kupić chleb. Na tyle zna niemiecki, aby czytać w tym języku.
2. ‘rozpoczyna zdania po czasownikach: chcieć, pragnąć, prosić, myśleć, trzeba i niektórych innych’: Chcę, abyś to wiedział. Prosiła go, aby jej pomógł w nauce. Trzeba, aby wszyscy przyszli.

adapter *rzecz. m. D.* adapteru, *Ms.* adapterze, *lmn. M.* adaptery;
‘przyrząd, który sprawia, że włożona do niego płyta w zn. 3 z zapisanymi na niej dźwiękami wydaje w zn. 4 te dźwięki’: Słuchali muzyki z adapteru. Tańczyli przy adapterze. *O.I.e*

administracja *rzecz. ż. D. C. Ms.* administracji, *lmn. M.* administracje, *D.* administracji;
1. ‘zarządzanie w zn. 2 czymś’: Wziął dom w administrację. Nauczył się administracji od matki. *E.V*
2. ‘grupa osób, która zarządza w zn. 2 czymś’: Administracja domu nie dba o jego mieszkańców. Zmieniła się administracja teatru. *E.V*
przym. administracyjny: Władze administracyjne; *przys.* administracyjnie.

adres *rzecz. m. D.* adresu, *Ms.* adresie, *lmn. M.* adresy;
‘miejsce, gdzie ktoś mieszka lub znajduje się jakaś instytucja’: Podaj mi swój adres. Nasz adres: Kraków, ul. Wiślna 6/4. Listy wysyłać pod wskazany adres. Mieszka pod adresem... *J.I.f*
przym. adresowy: Kod adresowy.

adwokat *rzecz. m. D.* adwokata, *Ms.* adwokacie, *lmn. M.* adwokaci;
‘ten, kto broni czyichś interesów w sądzie; *przeciwn.* prokurator’: Oskarżony ma prawo do adwokata. Był znanym adwokatem w mieście. *E.VIII*
rzecz. ż. adwokatka; *przym.* adwokacki: Praktyka adwokacka.

afisz *rzecz. m. D.* afisza//afiszu, *lmn. M.* afisze, *D.* afiszy //afiszów;
‘duża kartka papieru naklejona na murze zawiadamiająca o czymś’: Afisze ogłaszają nową premierę. Afisze kinowe wisiały przed wejściem do kina. ◊ Wejść na afisz ‘być granym’: Nowy film wszedł na afisz. Zejść z afisza ‘przestać być granym’: Sztuka zeszła już z afisza. *M.III.a*

agencja *rzecz. ż. D. C. Ms.* agencji, *lmn. M.* agencje, *D.* agencji;
‘instytucja usługowa’: Bank Polski ma swoje agencje we wszystkich miastach Polski. Agencje turystyczne organizują wycieczki do różnych krajów Europy. ◊ Agencja konsularna ‘urząd konsularny niższego stopnia’. *E.III.a*
przym. agencyjny: Biuro agencyjne. Wiadomości agencyjne.

agresja *rzecz. ż. D. C. Ms.* agresji, *lmn. M.* agresje, *D.* agresji;
1. ‘zbrojny napad jednego państwa na drugie państwo’: Agresja Niemiec na Polskę w 1939 roku rozpoczęła drugą wojnę światową. *E.IX.a*

2. ‘kierowanie swojego złego nastroju, gniewu na inne osoby lub rzeczy’: W jego słowach brzmiała agresja. Zniszczone zabawki świadczyły o agresji dzieci. *R.V.a*
przym. agresywny: Agresywna postawa; *przys.* agresywnie.

akademia *rzecz. ż. D. C. Ms.* akademii, *lmn. M.* akademie, *D.* akademii;
1. ‘najwyższa państwowa instytucja naukowa’: Polska Akademia Nauk. Akademia ma wiele pracowni naukowych. *G.II*
2. ‘nazwa niektórych wyższych szkół’: Akademia Medyczna, Akademia Muzyczna, Akademia Sztuk Pięknych. *G.II*
3. ‘uroczyste zebranie publiczne’: Odbyła się akademia ku czci pisarza. W akademii wzięli udział przedstawiciele rządu. *E.I.d*

akademicki *przym.* akademicka, akademickie;
l. ‘taki, który należy do akademii w zn. l’: Wydawnictwo akademickie. *G.II*
2. ‘taki, który dotyczy szkoły wyższej’: Rok akademicki rozpoczyna się l października. Młodzież akademicka zgromadziła się przed bramą uniwersytetu. Podręczniki akademickie sprzedają w każdej księgarni. *G.II*
3. ‘taki, który dotyczy studenta szkoły wyższej’: Prowadził prawdziwe akademickie życie. Jadał obiady w stołówce akademickiej. *G.II*

akademik *rzecz. m. D.* akademika, *N.* akademikiem, *lmn. M.* akademiki;
‘*pot.* dom, w którym mieszkają studenci’: Młodzież studencka mieszka w akademiku. Za miastem zbudowano nowe akademiki. *G.II*

akcent *rzecz. m. D.* akcentu, *Ms.* akcencie, *lmn. M.* akcenty;
1. ‘mocniejsze lub dłuższe wymówienie sylaby w wyrazie lub wyrazu w zdaniu’: Język polski ma stały akcent na drugiej sylabie od końca wyrazu. *M.II.e.1*
2. ‘znak nad literą wskazujący na sposób jej wymawiania’: W języku francuskim *e* może mieć trzy akcenty: *é*, , . *M.II.f.2*
3. ‘sposób mówienia’: Mówił dobrze po polsku, jednak z obcym akcentem. W jego wypowiedzi brzmiały akcenty żalu. *M.II.e.1*
4. ‘to, co wyróżnia z otoczenia, tła’: Szeroki pasek przy sukni stanowił bardzo ciekawy akcent. *S.XIII.d.2*
przym. akcentowy: Znak akcentowy. System akcentowy jakiegoś języka.

akcentować *czas. ndk., dk.* zaakcentować (zob.); akcentuję, akcentujesz, akcentuj, akcentował, akcentowany; *rzecz.* akcentowanie;
1. ~ co ‘stosować akcent w zn. 1’: Czyta powoli i wyraźnie akcentuje wyrazy. Akcentował zdania jak cudzoziemiec. *M.II.e.1*
2. ~ co ‘dawać znak, że coś jest ważne; podkreślać’: Ruchem ręki akcentował słowa. Zaakcentował sprzeczności w tej wypowiedzi. *S.XIII.e*

akcja *rzecz. ż. D. C. Ms.* akcji, *lmn. M.* akcje, *D.* akcji;
1. ‘zorganizowane działanie’: Siostra kierowała akcją pomocy ludziom starym. Wprowadzono do akcji czołgi. *S.VII.a.1*
2. ‘następstwo zdarzeń w utworze literackim’: Akcja powieści, dramatu. Akcja filmu toczy się w czasie wojny. *L.IV.b.2*
3. zwykle w *lmn.* ‘dokument stwierdzający udział w jakiejś własności i prawo do zysków z niej wynikających’: Kupić akcje banku, fabryki. Pieniądze umieścił w akcjach. Akcje przyniosły duży zysk. *F.II*

akt *rzecz. m. D.* aktu, *Ms.* akcie, *lmn. M.* akty;
1. ‘dokonanie czegoś’: To był akt przemocy. Moja wizyta była aktem bezinteresownym. *S.VII.a.1*
2. *lmn. M.* akty//akta, *D.* akt: ‘dokument urzędowy, prawny’: Urzędnik przygotował akt ślubu. Jeszcze jedno pismo włączono do akt sprawy.
◊ Akt oskarżenia ‘dokument zawierający wykaz przestępstw oskarżonego’. Akt łaski ‘darowanie kary’. *E.IV*
3. ‘część sztuki teatralnej’: Dramat w pięciu aktach. Komedia w trzech aktach. Minął pierwszy akt sztuki. *L.V*

aktor *rzecz. m. D.* aktora, *Ms.* aktorze, *lmn. M.* aktorzy;
‘człowiek, który gra rolę w teatrze lub w filmie’: Aktor filmowy, teatralny. To był znany aktor.
◊ Teatr jednego aktora ‘przedstawienie teatralne, w którym występuje jeden aktor’. *L.V*
rzecz. ż. aktorka; *przym.* aktorski: Zawód aktorski. Kariera aktorska; *przys.* aktorsko.

aktualny *przym.* aktualna, aktualne, aktualniejszy;
1. ‘taki, który dzieje się teraz’: Gazety pisały o aktualnych wydarzeniach. Autor opisał całkiem aktualne wypadki. *S.VIII.h*
2. także *mos.* aktualni, aktualniejsi ‘taki, który odnosi się do chwili teraźniejszej’: Rozmowa zeszła na aktualne tematy. Ten wiersz jest wciąż aktualny. Aktualnym wychowawcą klasy jest dyrektor. *S.VIII.h*
przys. aktualnie, aktualniej.

aktywność *rzecz. ż.* tylko w *lp. D. C. Ms.* aktywności;
‘zdolność albo chęć działania’: Odznaczał się dużą aktywnością naukową. Drażniła go życiowa aktywność przyjaciół. *S.VII.a.1*

aktywny *przym.* aktywna, aktywne;
1. *mos.* aktywni, aktywniejsi ‘taki, który bierze udział w jakiejś pracy, we wspólnych działaniach; czynny w zn. 1; *przeciwn.* bierny’: Jest człowiekiem bardzo aktywnym. To aktywny członek organizacji. *S.VII.a.1*

2. ‘taki, który jest wypełniony pracą, zdarzeniami’: Prowadził aktywne życie. Jego młodość była bardzo aktywna. *S.VII.a.1*

akumulator *rzecz. m. D.* akumulatora, *Ms.* akumulatorze, *lmn. M.* akumulatory;
‘urządzenie do gromadzenia energii, zwłaszcza elektrycznej’: Akumulator elektryczny. Akumulator świetlny. Zepsuł się akumulator w samochodzie. *O.I.c*

akurat *part.*
1. ‘wskazuje, że jest czegoś tyle, ile potrzeba, jest takie, jak potrzeba’: Ta szafa ma akurat taki wymiar, że mieści się w przedpokoju. Wypadło akurat po sto złotych na każdego. Akurat taką książkę lubię.
2. ‘wskazuje, że coś dzieje się dokładnie w chwili, kiedy się mówi’: Akurat skończył pisać, kiedy ktoś zadzwonił do drzwi. Akurat zegar bije na wieży. Dostał wiadomość akurat przed wyjazdem.
3. pot. ‘wyraża przeczenie w zn. 1’: On na pewno przyjedzie. Akurat (Nie przyjedzie). Akurat będę cię słuchała (Nie będę słuchała).

alarm *rzecz. m. D.* alarmu, *Ms.* alarmie, *lmn. M.* alarmy;
‘zawiadomienie o grożącym niebezpieczeństwie’: Ogłoszono alarm dla miasta. Dzwony biją na alarm. *M.III.a*
przym. alarmowy: System alarmowy. Syrena alarmowa.

albo *spój.*
‘łączy wyrazy lub zdania i wskazuje, że trzeba wybrać z nich jedno; lub’: Kup róże albo goździki. Płakała albo się śmiała.

album *rzecz. m. D.* albumu, *Ms.* albumie, *lmn. M.* albumy;
1. ‘książka, w której trzyma się w zn. 2 fotografie, znaczki pocztowe itp.’: Przeglądała albumy ze zdjęciami rodzinnymi. Schował znaczki do albumu. *L.IV.b.1*
2. ‘książka zawierająca reprodukcje obrazów lub rysunków’: Album van Gogha. Album malarzy polskich. *L.IV.b.1*
zdr. albumik; *przym.* albumowy: Zdjęcia albumowe.

ale *spój.*
‘łączy wyrazy lub zdania i przeciwstawia je sobie; lecz, jednak’: Wcześnie zgasił światło, ale nie spał. Surowy, ale sprawiedliwy był to wyrok.

aleja *rzecz. ż. D. C. Ms.* alei, *lmn. M.* aleje, *D.* alei//alej;
1. ‘droga z drzewami po obu stronach; dróżka w parku’: Weszli w lipową aleję. Na końcu alei stała ławka. *P.XIX*
zdr. alejka.
2. ‘duża ulica w mieście’: Z dworca do miasta prowadziła długa aleja. Cały ruch skierowano na aleje. *P.XIX*

alfabet *rzecz. m. D.* alfabetu, *Ms.* alfabecie, *lmn. M.* alfabety;
‘zbiór liter w jakimś języku i ich porządek’: Alfabet polski. Zapisali nazwiska według alfabetu. *M.II.f.1*
przym. alfabetyczny: Słownik ma układ alfabetyczny; *przys.* alfabetycznie.

alkohol *rzecz. m. D.* alkoholu, *lmn. M.* alkohole, *D.* alkoholi;
‘napój otrzymywany ze zboża, kartofli, owoców, po którym kręci się w zn. 1 w głowie (wódka, wino, piwo)’: Lubić alkohol. Nie pić alkoholu. Do kolacji podano różne alkohole. *K.I.f*
przym. alkoholowy: Napoje alkoholowe.

amator *rzecz. m. D.* amatora, *Ms.* amatorze, *lmn. M.* amatorzy;
1. ‘człowiek lubiący coś’: Był wielkim amatorem łyżew. Amatorzy gry w karty siedli do stołu. *R.III.a*
2. ‘człowiek zajmujący się czymś niezawodowo’: Aktor amator. W poezji był tylko amatorem. *R.IX.a*
rzecz. ż. amatorka; *przym.* amatorski: Teatr amatorski; *przys.* amatorsko.

ambasada *rzecz. ż. D.* ambasady, *C. Ms.* ambasadzie, *lmn. M.* ambasady;
‘urząd, na którego czele stoi ambasador, a także budynek, w którym mieści się ten urząd’: Ambasada polska w Paryżu. Został pracownikiem ambasady. *E.V*

ambasador *rzecz. m. D.* ambasadora, *Ms.* ambasadorze, *lmn. M.* ambasadorzy//ambasadorowie;
‘dyplomatyczny przedstawiciel jakiegoś państwa przy rządzie innego państwa’: Ambasador polski w Paryżu. Ambasador przybył na spotkanie z prezydentem. *E.VI*

ambicja *rzecz. ż. D. C. Ms.* ambicji, *lmn. M.* ambicje, *D.* ambicji;
1. ‘poczucie własnej wartości’: Ambicja nie pozwala mu prosić. W zdobywaniu wiedzy kierował się ambicją. *R.IV.a*
2. ‘dążenie do zdobycia znaczenia w zn. 2’: Miał ambicję pisania wierszy. Nauczyciel umiał budzić ambicje w uczniach. *R.IV.a*
zdr. ambicyjka; *przym.* ambicjonalny: Rozgrywki ambicjonalne.

analiza *rzecz. ż. D.* analizy, *C. Ms.* analizie; *lmn. M.* analizy;
1. ‘ustalanie składu substancji przez rozkładanie jej na części; *przeciwn.* synteza w zn. 1’: Laboratorium prowadzi analizę wody z rzeki. *S.XI.f.1*
2. ‘szczegółowe zbadanie czegoś’: Analiza książki, wiersza. Historyk dał analizę przyczyn upadku państwa polskiego. *M.I.a*

anarchista *rzecz. m. D.* anarchisty, *C. Ms.* anarchiście, *lmn. M.* anarchiści;
‘człowiek nieuznający żadnej władzy’: Anarchista zabił króla. Anarchiści wywołali demonstracje w mieście. *R.V.a*

aparat fotograficzny

rzecz. ż. anarchistka; *przym.* anarchistyczny: Ruchy anarchistyczne.

angażować *czas. ndk.*, *dk.* zaangażować (zob.); angażuję, angażujesz, angażuj, angażował, angażowany; *rzecz.* angażowanie;
1. ~ kogo, do czego 'przyjmować kogoś do pracy': Teatr angażuje najlepszych aktorów. Zaangażowali ją do szpitala. *H.II*
2. ~ kogo, co, w co 'powodować, że ktoś się czymś zajmuje': Wojna angażuje wszystkich młodych ludzi. Całe swoje siły zaangażował w szkołę. *S.VII.a.1*

angażować się *czas. ndk.*, *dk.* zaangażować się (zob.); angażuję się, angażujesz się, angażuj się, angażował się; *rzecz.* angażowanie się;
1. ~ do czego 'przyjmować pracę': Od września Piotr angażuje się do nowego teatru. Zaangażowała się do szpitala jako pielęgniarka. *H.II*
2. ~ w co 'zajmować się czymś z oddaniem': Wszyscy zbyt angażują się w politykę. Piotr zaangażował się w pracę społeczną. *S.VII.a.1*

angina *rzecz. ż.* tylko w *lp. D.* anginy, *C. Ms.* anginie;
'choroba gardła spowodowana przez bakterie': Dziecko ma anginę. Choruję na anginę. *C.III.a*

ani$_1$ *spój.*
'łączy wyrazy lub zdania, wyrażając ich zaprzeczenie': Nie mógł ruszać ani ręką ani nogą. Nie myślał o domu ani nie pomógł rodzinie.

ani$_2$ *part.*
1. 'w połączeniu z czasownikiem zaprzecza jego treści': Ani myślę tam iść. Siedział cicho, ani się odezwał.
2. 'w połączeniu z rzeczownikiem w zdaniach zaprzeczonych wyraża mocniejsze przeczenie w zn. 1': Nie dał mi ani grosza. Nie powiedział ani słowa. Nie miał ani kawałka chleba.

anioł *rzecz. m. D.* anioła, *Ms.* aniele, *lmn. M.* anioły//aniołowie//anieli;
1. 'według wierzeń religijnych symbol dobra przedstawiany jako postać ludzka z dużymi skrzydłami': Przed kościołem stała figura anioła. Obraz przedstawiał aniołów. ◊ Anioł pokoju, śmierci, burzy 'to, co mówi o nadchodzącym pokoju, śmierci lub burzy'. *E.X.e*
2. 'człowiek łagodny, dobry': Ta kobieta to anioł. Wszyscy uważali go za anioła. *S.XIII.a*
zdr. aniołek; *przym.* anielski: Anielski uśmiech.

ankieta *rzecz. ż. D.* ankiety, *C. Ms.* ankiecie, *lmn. M.* ankiety;
1. 'zbieranie informacji drogą pytań zadawanych grupie osób': Studenci zrobili ankietę wśród robotników. Młodzież odpowiedziała na ankietę. *M.III.a*
2. 'druk w zn. 2, na którym odpowiada się na pytania dotyczące jakiegoś tematu': Ankieta zawierała sto pytań. Wszyscy pytani wypełnili ankiety. *E.IV*

anonim *rzecz. m. D.* anonimu, *Ms.* anonimie, *lmn. M.* anonimy;
1. 'list bez podpisu': Redakcja gazety otrzymuje wiele anonimów. *M.III.b.2*
2. tylko w lp. 'ten, kto nie podaje swojego nazwiska': Autor pozostał anonimem. *D.I.a*
przym. anonimowy: List anonimowy; *przys.* anonimowo.

antena *rzecz. ż. D.* anteny, *C. Ms.* antenie, *lmn. M.* anteny;
'urządzenie, które wysyła i przyjmuje fale radiowe, telewizyjne itp.': Antena pokojowa źle odbiera program radiowy. Uszkodzono antenę telewizyjną. *L.VI*
przym. antenowy: czas antenowy 'czas trwania programu telewizyjnego'.

antologia *rzecz. ż. D. C. Ms.* antologii, *lmn. M.* antologie, *D.* antologii;
'wiele utworów o wspólnej tematyce lub z jednej epoki wybranych z twórczości różnych autorów': Antologia pieśni wojskowej. Antologia poetów romantycznych. *L.IV.a*

aparat *rzecz. m. D.* aparatu, *Ms.* aparacie, *lmn. M.* aparaty;
1. 'przyrząd, urządzenie do wykonywania czegoś': Aparat telefoniczny. Aparat fotograficzny. Aparat do oddychania. Do badania hałasu użyto nowoczesnego aparatu. *O.I.f*
2. 'zespół instytucji lub osób kierujących pewną dziedziną życia społecznego, państwowego': Aparat administracyjny. Pracownicy aparatu państwowego mają wysokie pensje. *E.III.a*

apel *rzecz. m. D.* apelu, *lmn.* apele, *D.* apeli//apelów;
1. 'wezwanie do jakiegoś czynu': Pomoc przyszła na pierwszy apel. Zwrócono się z apelem do ludności. Mieszkańcy odpowiedzieli na apel. *M.III.a*
2. 'zebranie członków jakiejś grupy, organizacji w celu sprawdzenia ich obecności, przekazania im poleceń': Uczestnicy obozu zebrali się na porannym apelu. Dowódca oddziału zarządził apel dla żołnierzy. *E.I.d*

apetyt *rzecz. m. D.* apetytu, *Ms.* apetycie, *lmn. M.* apetyty;
'chęć jedzenia': Dobry, zły apetyt. Jadł z apetytem. Dziecko nie ma apetytu. *K.VI*
przym. apetyczny: Apetyczne jedzenie; *przys.* apetycznie.

apteka *rzecz. ż. D.* apteki, *C. Ms.* aptece, *lmn. M.* apteki; *D.* aptek;
'rodzaj sklepu, w którym robi się i sprzedaje lekarstwa': Kupił w aptece proszki od bólu głowy i watę. *C.III.b*
przym. apteczny: Skład apteczny.

architektura *rzecz. ż.* tylko w *lp. D.* architektury, *C. Ms.* architekturze;

1. ‘sztuka stawiania różnych budowli’: Brat studiuje architekturę. Architektury uczył się za granicą. *H.VI*
2. ‘forma, styl budowania’: Architektura średniowiecza, odrodzenia. Dom miał piękną architekturę. *H.VI*

aresztować *czas. ndk.*, *dk.* zaaresztować (zob.); aresztuję, aresztujesz, aresztuj, aresztował, aresztowany; *rzecz.* aresztowanie;
~ kogo, za co ‘tymczasowo pozbawiać kogoś wolności pod zarzutem przestępstwa’: Policja aresztowała przestępcę. Zaaresztowano go na 24 godziny. *E.VIII*

argument *rzecz. m. D.* argumentu, *Ms.* argumencie, *lmn. M.* argumenty;
‘to, przy pomocy czego uzasadnia się swoje zdanie, opinię, sąd’: Użył w dyskusji dobrego argumentu. Zbierał argumenty przeciw tezie kolegi. *M.I.d*

armia *rzecz. ż. D. C. Ms.* armii, *lmn. M.* armie, *D.* armii;
‘żołnierze i broń, których zadaniem jest obrona państwa’: Armia polska. Armią dowodzą generałowie. Żołnierze służą w armii. *E.IX.b*

artykuł *rzecz. m. D.* artykułu, *Ms.* artykule, *lmn. M.* artykuły;
1. ‘niewielki tekst zamieszczony w czasopiśmie’: W gazetach pojawiły się artykuły na temat ostatnich wydarzeń politycznych. Napisał nowy artykuł o badaniach jądrowych. *L.IV.c*
zdr. artykulik.
2. ‘to, co się sprzedaje lub kupuje, towar’: W tym sklepie są tylko artykuły spożywcze. Zakład wytwarza artykuły metalowe. *F.VI.a*

artysta *rzecz. m. D.* artysty, *C. Ms.* artyście, *lmn. M.* artyści;
‘ten, kto tworzy w jakiejś dziedzinie sztuki, w literaturze, malarstwie, muzyce, teatrze itp.’: Znani artyści teatralni i filmowi. *L.I.b*
rzecz. ż. artystka.

artystyczny *przym.* artystyczna, artystyczne; ‘taki, który jest dziełem sztuki’: Na rynku sprzedają wyroby artystyczne. Obraz miał wartość artystyczną. *L.I.b*
przys. artystycznie.

aspekt *rzecz. m. D.* aspektu, *Ms.* aspekcie, *lmn. M.* aspekty;
1. ‘to, jakim się widzi kogoś lub coś’: Trzeba wziąć pod uwagę praktyczny aspekt sprawy. Wszystko ocenia w aspekcie prawdy i kłamstwa. Widzę to zagadnienie w całkiem innym aspekcie. *M.I.a*
2. *gram. aspekt niedokonany* ‘forma czasowników, które oznaczają czynność niezakończoną, nie mającą rezultatu, powtarzającą się w czasie przeszłym lub przyszłym (np. mówić, rzucać, czytać)’; *aspekt dokonany* ‘forma czasowników, które oznaczają czynność zakończoną, mającą rezultat, niepowtarzającą się w czasie przeszłym lub przyszłym (np. powiedzieć, rzucić, przeczytać)’. *M.II.b*

asystent *rzecz. m. D.* asystenta, *Ms.* asystencie, *lmn. M.* asystenci;
‘ten, kto pomaga komuś w pracy i jednocześnie uczy się jej; młodszy pracownik w szkole wyższej’: Asystent chirurga. Przez dwa lata byłem asystentem na uniwersytecie. *G.II*
rzecz. ż. asystentka; *przym.* asystencki: Pokój asystencki.

atak *rzecz. m. D. Ms.* ataku, *lmn. M.* ataki;
1. ‘gwałtowne uderzenie w zn. 2 zbrojne na nieprzyjaciela’: Wojska ruszyły do ataku. Atak szedł od południa. *E.IX.a*
2. ‘gwałtowne wyrażenie niechęci w zn. 2, braku zgody z czyimś sądem, opinią’: Wszystkie ataki posłów poszły na premiera. Jan stał się przedmiotem powszechnych ataków. *R.V.a*
3. ‘gwałtowny przejaw choroby lub jakiegoś stanu psychicznego’: Atak bólów, gorączki. Ataki złości kierował na rodzinę. *C.III.a*

atlas *rzecz. m. D.* atlasu, *Ms.* atlasie, *lmn. M.* atlasy;
‘książka, w której zebrane są mapy, rysunki, objaśniające jakąś dziedzinę wiedzy’: Geograficzny atlas świata. Atlas zwierząt. Atlas roślin. Uczniowie studiowali atlas. *L.IV.b.1*
zdr. atlasik.

atmosfera *rzecz. ż. D.* atmosfery, *C. Ms.* atmosferze, *lmn. M.* atmosfery;
‘warstwa powietrza otaczająca ziemię’: Atmosfera ziemska. Pojazd kosmiczny znalazł się poza ziemską atmosferą. *A.I*
przym. atmosferyczny: Opady atmosferyczne ‘deszcz, śnieg’.

atom *rzecz. m. D.* atomu, *Ms.* atomie, *lmn. M.* atomy;
‘cząsteczka substancji, materii’: Budowa atomu. *S.IV*
przym. atomowy: Broń atomowa. Energia atomowa. Elektrownia atomowa.

atrakcyjny *przym.* atrakcyjna, atrakcyjne; także *mos.* atrakcyjni ‘taki, który zwraca na siebie uwagę, podoba się’: To była atrakcyjna kobieta. W sklepie leżały atrakcyjne towary. *S.XIII.b*
przys. atrakcyjnie.

atrament *rzecz. m. D.* atramentu, *Ms.* atramencie, *lmn. M.* atramenty;
‘specjalny płyn, którym się pisze’: Niebieski, czarny, czerwony, zielony atrament. Piszę atramentem. *M.II.f.3*
przym. atramentowy: Plama atramentowa.

audycja *rzecz. ż. D. C. Ms.* audycji, *lmn. M.* audycje, *D.* audycji;
‘część programu radiowego (muzycznego lub słownego)’: Audycja dla dzieci, dla młodzieży, dla wsi. W niedzielę radio nadaje audycję muzyczną. *L.VI*

autobus

auto *rzecz. n. D.* auta, *Ms.* aucie, *lmn. M.* auta;
'środek w zn. 3 transportu w zn. 2 drogowego bez szyn; samochód': Auto osobowe, ciężarowe, sportowe. Mamy własne auto. Do pracy jeździmy autem. *P.XX.a*
zdr. autko.

autobus *rzecz. m. D.* autobusu, *Ms.* autobusie, *lmn. M.* autobusy;
'duży samochód dostosowany do wożenia większej liczby osób': Autobus miejski, turystyczny. Rozkład jazdy autobusów. Wsiadamy do autobusu. *P.XX.a*
zdr. autobusik; *przym.* autobusowy: Przystanek autobusowy.

autograf *rzecz. m. D.* autografu, *Ms.* autografie, *lmn. M.* autografy;
1. 'tekst pisany ręką autora': Studiował autografy Mickiewicza. Przygotowano nowe wydanie dzieł poety na podstawie autografów. *L.IV.a*
2. 'podpis złożony własną ręką': Po koncercie artysta rozdawał autografy. *M.II.f.1*

automat *rzecz. m. D.* automatu, *Ms.* automacie, *lmn. M.* automaty;
1. 'aparat, przyrząd uruchamiany przez człowieka, a potem wykonujący samodzielnie jakąś czynność': Automat do sprzedaży biletów, wody, zapałek. ◊ Automat telefoniczny 'telefon, do którego wrzuca się pieniądz, aby dostać połączenie'. *O.I.f*
2. *pot.* 'rodzaj broni krótkiej, która wyrzuca od razu wiele pocisków': Żołnierze strzelali z automatów. *E.IX.c*
przym. automatyczny: Broń automatyczna. Automatyczne zamykanie drzwi.

autor *rzecz. m. D.* autora, *Ms.* autorze, *lmn. M.* autorzy//autorowie;
'człowiek, który pisze książki, tworzy jakieś dzieła': Autor powieści, artykułu, projektu. Zespół autorów opracował nowy słownik. *L.IV.a*
rzecz. ż. autorka; *przym.* autorski: Wieczór autorski. Prawo autorskie.

autostrada *rzecz. ż. D.* autostrady, *C. Ms.* autostradzie, *lmn. M.* autostrady;
'szeroka droga dla aut bez skrzyżowań': Samochód wjechał na autostradę. *P.XIX*

aż *spój.*
1. 'rozpoczyna zdanie, które wyraża czas czynności późniejszy niż czynność poprzedniego zdania': Musiał poczekać, aż wszyscy wyjdą. Nie przestanę pisać, aż skończę.
2. 'rozpoczyna zdanie, które wyraża skutek czynności poprzedniego zdania': Wiatr tak mocno bił w okno, aż szyby brzęczały. Dzieci tak krzyczały, aż je było słychać w ogrodzie.

ażeby *spój.*
używany z czasownikiem w czasie przeszłym, którego końcówki osobowe występują przy spójniku (ażebym, ażebyś, ażebyśmy, ażebyście); łączy się z bezokolicznikiem, gdy podmioty zdań łączonych przez spójnik są te same; por. aby, by, żeby;
1. 'rozpoczyna zdanie, które wyraża cel lub skutek tego, o czym była mowa w poprzednim zdaniu': Podlewała kwiaty, ażeby ładnie rosły. Biegł szybko, ażeby zdążyć na pociąg.
2. 'rozpoczyna zdania po czasownikach: chcieć, pragnąć, prosić, myśleć, trzeba i niektórych innych': Chcę, ażebyście mnie odwiedzili. Myślę, ażeby wyjść z domu wieczorem. Trzeba, ażeby chłopak więcej się uczył.

B

baba *rzecz. ż. D.* baby, *C. Ms.* babie, *lmn. M.* baby;
1. *pot.* ‘osoba płci żeńskiej, także żona’; Gruba baba. Wziął sobie nową babę. On jeszcze nie ma baby. *D.I.b*
2. *pot.* ‘kobieta mieszkająca na wsi’: Baby wiozły mleko do miasta. *K.VII.a*
3. *pot.* ‘kobieta o cechach ujemnych’: Stara, brzydka baba. ◊ *Przysł.* Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle ‘kobieta wszystko potrafi’. *D.I.b*
4. ‘rodzaj upieczonego ciasta’: Matka piekła baby na święta. *K.I.c*

babka *rzecz. ż. D.* babki, *C. Ms.* babce, *lmn. M.* babki, *D.* babek;
1. ‘matka ojca lub matki w odniesieniu do ich dzieci’: Rodzina zamieszkała u babki. Babka zmarła zeszłego roku. *D.II*
zdr. babcia
2. *pot.* ‘młoda kobieta o różnych dodatnich cechach’: Poznał przystojną babkę. Zaprosił babkę do kina. *D.I.b*
3. ‘rodzaj upieczonego ciasta; baba w zn. 4’: Kupiła pół babki. *K.I.c*

bać się *czas. ndk.* boję się, boisz się, bój się, bał się; *rzecz.* banie się;
1. ~ kogo, czego, z *bezok.*, ze *spój.* że ‘doznawać uczucia strachu’: Dziecko bało się obcych. Dziewczynka bała się wszystkiego. Bał się pomyśleć o bliskim egzaminie. Bali się, że zabłądzą w lesie. ◊ Bać się jak ognia ‘bardzo się bać’. *R.VIII.a*
2. ~ o kogo, o co ‘być niespokojnym, czy komuś lub czemuś nie stanie się coś złego; troszczyć się’: Matka boi się o syna. Najbardziej bała się o swoje książki. ◊ Bać się o własną skórę ‘myśleć o swoich potrzebach’. *R.VIII.a*

badacz *rzecz. m. D.* badacza, *lmn. M.* badacze, D. badaczy//badaczów;
‘człowiek, który prowadzi badania naukowe’: Badacz literatury, języka. Prawdziwy badacz. Jest znanym badaczem kultury europejskiej, *M.I.d*
rzecz. ż. badaczka.

badać *czas. ndk.*, *dk.* zbadać (zob.); badam, badasz, badaj, badał, badany; *rzecz.* badanie;
~ kogo, co ‘dokładnie poznawać’: Naukowcy badali stare dokumenty. Trzeba zbadać przyczyny katastrofy. Badanie chorego trwało długo. *M.I.d*

badawczy *przym.* badawcza, badawcze;
‘taki, który ma na celu poznanie czegoś’: Myśl badawcza. Umysł badawczy. Prace badawcze prowadził od kilku lat. Matka spojrzała na dzieci badawczym okiem. *M.I.d*
przys. badawczo.

bagaż *rzecz. m. D.* bagażu, *lmn. M.* bagaże, *D.* bagaży//bagażów;
‘rzeczy, które ma się ze sobą w czasie podróży, walizki, paczki itp.’: Ciężki bagaż. Mieć dużo bagażu. Przyjechał bez bagażu. Oddał bagaż do przechowalni. *P.XVIII.b*
przym. bagażowy: Wagon bagażowy.

bajka *rzecz. ż. D.* bajki, *C. Ms.* bajce, *lmn. M.* bajki, *D.* bajek;
‘krótkie opowiadanie (zwykle dla dzieci) o ludziach i zdarzeniach, których nie było w rzeczywistości’: Bajka o złym wilku. Opowiadała dzieciom bajkę przed snem. ◊ Opowiadać bajki ‘mówić nieprawdę’. *L.IV.b.1.*
przym. bajeczny, bajkowy: Bajeczny świat. Bajkowe postaci.

bakteria *rzecz. ż. D. C. Ms.* bakterii, *lmn. M.* bakterie, *D.* bakterii;
zwykle w *lmn.* ‘to, co wywołuje zakażenie’: Bakterie anginy. Bakterie w gardle, w ranie. *C.III.a*
przym. bakteryjny: Zakażenie bakteryjne.

bal *rzecz. m. D.* balu, *lmn. M.* bale, *D.* bali//balów;
‘wielka zabawa, na której się tańczy’: Idę na bal. Urządzamy bal kostiumowy. *R.XII*
przym. balowy: Strój balowy.

balkon *rzecz. m. D.* balkonu, *Ms.* balkonie, *lmn. M.* balkony;
1. ‘wystająca z zewnętrznej ściany część domu otoczona prętami’: Wyjść na balkon. Siedzieć na balkonie. Pokój ma duży balkon. *J.I.c*
zdr. balkonik.
2. miejsce w teatrze albo w kinie, które znajduje się nad parterem w zn. 2: Kupił bilety na balkon. *L.V*
przym. balkonowy: Drzwi balkonowe.

balkon

bałagan *rzecz. m.* tylko w *lp. D.* bałaganu, *Ms.* bałaganie;
‘stan, w którym nic nie znajduje się na swoim miejscu; *przeciwn.* porządek w zn. 1’: W domu panował bałagan. Nikt nie lubi bałaganu. *J.III.a*

bałwan *rzecz. m. D.* bałwana, *Ms.* bałwanie, *lmn. M.* bałwany;
1. ‘zrobiona ze śniegu figura podobna do człowieka’: Śniegowy bałwan. Dzieci lepią bałwana. *N.II.a*
zdr. bałwanek.
2. *pot.* ‘człowiek głupi’: A to bałwan! Nie udawaj bałwana. *M.I.e*
3. ‘wysoka fala morska’: Łódź ginęła wśród bałwanów. *A.III.a*

banda *rzecz. ż. D.* bandy, *C. Ms.* bandzie, *lmn. M.* bandy;
‘grupa ludzi naruszających prawo’: Banda złodziei. Napadła go banda. *E.I.b*

bandaż *rzecz. m. D.* bandaża//bandażu, *lmn. M.* bandaże, *D.* bandaży//bandażów;
‘pasek tkaniny, który służy do zawiązania chorego miejsca na ciele’: Trzeba założyć bandaż na

baran

kolano. W szpitalu założyli mu elastyczny bandaż. *C.III.b*

bandażować *czas. ndk., dk.* obandażować (zob.), zabandażować (zob.);
bandażuję, bandażujesz, bandażuj, bandażował, bandażowany; *rzecz.* bandażowanie;
~ co, komu 'zawiązywać bandaż na czymś': Bandażować kolano, rękę. Zabandażowali mu całą głowę. *C.III.b*

bank *rzecz. m. D.* banku, *N.* bankiem, *lmn. M.* banki;
'instytucja, która przyjmuje i wypłaca pieniądze': Narodowy Bank Polski (skrót NBP). Złożył pieniądze w banku. Otrzymał pieniądze z banku. *F.II*
przym. bankowy: Czek bankowy.

banknot *rzecz. m. D.* banknotu, *Ms.* banknocie, *lmn. M.* banknoty;
'papierowy pieniądz': Dostał sto złotych w dwóch banknotach. *F.I*

bar *rzecz. m. D.* baru, *Ms.* barze, *lmn. M.* bary;
'pomieszczenie, w którym można coś szybko zjeść, napić się, a także wysoki stół w tym pomieszczeniu': Bar kawowy. Bar mleczny. Idziemy do baru na obiad. Jedli coś przy barze. *K.V.*

baran *rzecz. m. D.* barana, *Ms.* baranie, *lmn. M.* barany;
'zwierzę domowe o kręconej sierści, z której wyrabia się wełnę': Hodować barany. Na łące dzieci pasą barany. ◊ Brać, nieść na barana 'brać, nieść na plecach'. *B.III.b.1*
zdr. baranek; *przym.* barani: Baranie futro.

bawełna

bardzo *przys.* bardziej; łączy się z przymiotnikiem, przysłówkiem lub czasownikiem;
'w dużym stopniu, z dużą siłą': Bardzo ładna dziewczynka. Bardzo zły uczeń. Bardzo szybko się męczył. Bardzo kochała swój dom. Chłopak bardzo zbił psa. *S.XI.g*

barok *rzecz. m.* tylko w *lp. D.* baroku, *N.* barokiem;
'styl w malarstwie, rzeźbie, architekturze, literaturze od połowy XVII do połowy XVIII wieku': Barok polski. Późny barok. *L.I.c*
przym. barokowy: Barokowy kościół.

barszcz *rzecz. m. D.* barszczu, *lmn. M.* barszcze, *D.* barszczy//barszczów;
'zupa z buraków i innych jarzyn': Barszcz ze śmietaną. ◊ Dwa grzyby w barszczu 'zbyt wiele rzeczy na raz'. *K.I.a*
zdr. barszczyk.

barwa *rzecz. ż. D.* barwy, *C. Ms.* barwie, *lmn. M.* barwy;
'taka właściwość przedmiotu, która umożliwia odróżnienie dwóch przedmiotów takiej samej wielkości i kształtu; kolor': Błękitna barwa nieba. Żółte barwy jesieni. Obraz miał ciemną barwę. *O.IV*
przym. barwny: Barwna suknia. Barwny bukiet.

bez

bas *rzecz. m. D.* basu, *Ms.* basie, *lmn. M.* basy;
1. 'najniższy dźwięk instrumentu muzycznego lub głosu męskiego': Mówił basem. W chórze odezwały się basy. *L.II.a*
2. 'instrument muzyczny o najniższej skali dźwięków': Grał na basie. *L.II.b*

basen *rzecz. m. D.* basenu, *Ms.* basenie, *lmn. M.* baseny;
'urządzenie napełnione wodą przeznaczone do pływania; pływalnia': Kąpać się, pływać w basenie. W lecie chodzimy na basen. *N.I.d*

baśń *rzecz. ż. D. C. Ms.* baśni, *lmn. M.* baśnie, *D.* baśni;
'opowiadanie, w którym występują dziwne, wymyślone postaci i zdarzenia (por. bajka)': Baśnie Andersena. Świat baśni. To jest postać z baśni. *L.IV.b.1*
przym. baśniowy: Baśniowy świat.

bateria *rzecz. ż. D. C. Ms.* baterii, *lmn. M.* baterie, *D.* baterii;
'małe ogniwa elektryczne połączone ze sobą, stosowane jako źródło energii': Kupił baterię do latarki. *O.I.c*
zdr. bateryjka.

bawełna *rzecz. ż.* tylko w *lp. D.* bawełny, *C. Ms.* bawełnie;
'roślina, z której otrzymuje się surowiec do wyrobu tkanin, a także tkanina z tego surowca': Uprawiać bawełnę. Do zbioru bawełny zatrudniono wielu robotników. Kupiła bawełnę na sukienkę. ◊ Owijać coś w bawełnę 'mówić o czymś, ukrywając w zn. 2 prawdę'. Nie owijać w bawełnę 'mówić o czymś, nie ukrywając w zn. 2 prawdy'. *O.II.c*
przym. bawełniany: Bawełniana koszula.

bawić się *czas. ndk., dk.* zabawić się (zob.); bawię się, bawisz się, baw się, bawił się; *rzecz.* bawienie się;
~ czym, w co, z kim 'zajmować się czymś przyjemnym': Dzieci bawią się piłką. Chłopiec bawił się z kolegami w policjantów i złodziei. Dobrze zabawili się na balu. *R.XII*

benzyna *rzecz. ż.* tylko w *lp. D.* benzyny, *C. Ms.* benzynie;
'ciecz, którą otrzymuje się z nafty i używa jako paliwa w samochodzie, samolocie itd.': Kupił 10 litrów benzyny. Benzyna łatwo się pali. *O.II.d*
przym. benzynowy.

beret *rzecz. m. D.* beretu, *Ms.* berecie, *lmn. M.* berety;
'rodzaj płaskiej, okrągłej czapki': Włożyła wełniany beret. *J.IV.a*
zdr. berecik.

betonowy *przym.* betonowa, betonowe;
'zrobiony z betonu, rodzaju materiału budowlanego': Betonowe schody. *H.VI*

bez$_1$ *rzecz. m. D.* bzu, *Ms.* bzie, *lmn. M.* bzy;
'krzew z drobnymi białymi lub fioletowymi

kwiatkami zebranymi razem'; Bzy kwitną w maju. Postawiła na stole wazon z bzem. *B.III.a.2*

bez$_2$//beze *przyim.* łączy się z *rzecz.* w *D.*, bez kogo, bez czego;
'wskazuje na nieobecność kogoś lub czegoś; *przeciwn.* z w zn. 1': Wyszła z domu bez parasola. Czytam bez okularów. Mieszkanie bez balkonu. Słucha bez zainteresowania. Uczeń pisze bez błędów. Zostawił pytanie bez odpowiedzi. Rozmowa odbyła się bez świadków. To dzieje się bez was. Beze mnie nic nie można załatwić.

bezchmurny *przym.* bezchmurna, bezchmurne;
'taki, którego nie przykrywają w zn. 2 chmury; słoneczny': Bezchmurne niebo. Bezchmurna pogoda. *A.IV*

bezczelny *przym.* bezczelna, bezczelne, bezczelniejszy; także *mos.* bezczelni, bezczelniejsi;
'taki, który świadomie łamie normy w zn. 1 społeczne': Bezczelni ludzie. Rzucił jej bezczelne spojrzenie. Stawał się coraz bezczelniejszy w swoich wymaganiach. *R.XI*
przys. bezczelnie, bezczelniej.

bezdźwięczny *przym.* bezdźwięczna, bezdźwięczne;
gram. spółgłoska bezdźwięczna zob. spółgłoska

bezinteresowny *przym.* bezinteresowna, bezinteresowne; także *mos.* bezinteresowni;
'taki, który robi coś dla innych, nie dla własnej korzyści': Człowiek bezinteresowny. Bezinteresowne uczucia. Moja pomoc była całkiem bezinteresowna. *R.III.b*
przys. bezinteresownie.

beznadziejny *przym.* beznadziejna, beznadziejne;
1. 'taki, który nie daje nadziei na pomyślny wynik': Znaleźli się w beznadziejnym położeniu. To była beznadziejna choroba. *R.XV.b*
2. *pot.* także *mos.* beznadziejni 'taki, który ma same negatywne cechy': Film był beznadziejny. Miał beznadziejną żonę. To są beznadziejni uczniowie. *S.XIII.c.3*
przys. beznadziejnie.

bezokolicznik *rzecz. m. D.* bezokolicznika, *N.* bezokolicznikiern, *lmn. M.* bezokoliczniki;
gram. 'forma czasownika odpowiadająca na pytanie: co robić (zrobić)?' np. mówić, chodzić, odpowiedzieć, biec. *M.II.b*

bezpieczeństwo *rzecz. n.* tylko w *lp. D.* bezpieczeństwa, *Ms.* bezpieczeństwie;
'stan, w którym nic nie grozi w zn. 2, brak nieszczęścia, katastrofy; *przeciwn.* niebezpieczeństwo': W domu mamy poczucie bezpieczeństwa. Wojsko czuwa nad bezpieczeństwem państwa. *R.VIII.c*

bezpiecznie *przys.* bezpieczniej;
'kiedy nic nie grozi w zn. 2': Czuję się bezpiecznie. Przejechał bezpiecznie przez most. *R.VIII.c*

bezpieczny *przym.* bezpieczna, bezpieczne, bezpieczniejszy;
1. także *mos.* bezpieczni, bezpieczniejsi, 'taki, któremu nic nie grozi w zn. 2': W domu czuł się bezpieczny. Znalazł swoje bezpieczne miejsce. *R.VIII.c*
2. 'taki, który nie grozi w zn. 2 innym': Droga była bezpieczna. Stanął w bezpiecznej odległości. To urządzenie jest całkiem bezpieczne. *R.VIII.c*

bezpłatny *przym.* bezpłatna, bezpłatne;
'taki, za który nie bierze się pieniędzy': Mam bezpłatny bilet do teatru. Wstęp do muzeum był bezpłatny. *F.IV*
przys. bezpłatnie.

bezpośredni *przym.* bezpośrednia, bezpośrednie;
1. 'taki, który łączy się z kimś, z czymś bez pomocy czegoś innego': Chłopcy brali bezpośredni udział w pracach szkoły. To ma bezpośredni związek z polityką. Co było bezpośrednią przyczyną katastrofy? ◊ Bezpośrednie połączenie (kolejowe) 'połączenie (kolejowe) bez przesiadki'. *S.VI.a*
2. także *mos.* bezpośredni 'taki, który znajduje się bardzo blisko': On jest moim bezpośrednim sąsiadem. Bezpośrednie otoczenie domu stanowił park. *S.X.k*
3. *mos.* bezpośredni 'taki, który odnosi się do każdego jak do bliskiego znajomego': Bezpośredni człowiek. Ona jest taka bezpośrednia wobec ludzi. *R.XI*

bezpośrednio *przys.*
1. 'bez pomocy kogoś lub czegoś innego; osobiście, wprost$_1$': Porozmawiam bezpośrednio z dyrektorem. Zwrócił się bezpośrednio do ministerstwa. *S.VI.a.*
2. 'w niedalekiej odległości; prosto w zn. 2': Las zaczynał się bezpośrednio za drogą. *S.X.k*
3. 'w nieodległym czasie; prosto w zn. 2': Bezpośrednio po pracy przyszedł do domu. Wrócił do Warszawy bezpośrednio po wojnie. *S.VIII.m*

bezrobotny$_1$ *przym.* bezrobotna, bezrobotne;
1. *mos.* bezrobotni 'taki, który nie ma pracy': Bezrobotni młodzi lekarze poszukują pracy. *H.II*
2. 'taki, który nie jest wypełniony pracą': Bezrobotne, puste dni ciągnęły się wolno. *H.II*

bezrobotny$_2$ *rzecz. odm.* jak *przym.*, *lm. M.* bezrobotni;
'człowiek, który nie ma pracy': Odbyła się manifestacja bezrobotnych. Zorganizowano pomoc dla bezrobotnych. *H.II*

bezwzględnie$_1$ *przys.* bezwzględniej;
1. 'nie biorąc pod uwagę czyjegoś dobra, czyjejś woli, czyichś potrzeb': Rodzina postąpiła wobec niej bezwzględnie. Przeprowadził bezwzględnie swoją wolę. *R.V.a*
2. 'w pełnym zakresie; całkowicie': Ufała mu bezwzględnie. Chłopak jest bezwzględnie uczciwy. *S.XI.f.2*

bezwzględnie$_2$ *part.*
'oznacza, że dany stan powinien zajść w zn. 1; koniecznie': Tę książkę trzeba bezwzględnie przeczytać. Bezwzględnie zobacz tę wystawę.

bezwzględny *przym.* bezwzględna, bezwzględne;
1. *mos.* bezwzględni 'taki, który nie liczy się z innymi; surowy w zn. 2': Dyrektor był człowiekiem bezwzględnym. Żołnierze w akcji są bezwzględni. *R.V.a*
2. 'taki, który nie ma wyjątków; całkowity, zupełny': Łączyło ich bezwzględne zaufanie. Cieszył się bezwzględnym szacunkiem uczniów. *S.XI.f.2*

białko *rzecz. n. D.* białka, *N.* białkiem, *lmn. M.* białka, D. białek;
1. 'biała część jajka': Zjadł samo białko. Z białek zrobiła pianę. *K.I.g*
2. 'biała część oka': Białka oczu. ◊ Przewracać białkami 'spoglądać'. *C.I.a.2*

biały *przym.* biała, białe, bielszy;
'taki, który jest koloru mleka, śniegu; *przeciwn.* czarny w zn. 1': Biały papier. Białe płótno. W ogrodzie kwitnie biała róża. ◊ Biała kawa 'kawa z mlekiem lub ze śmietanką'. Białe pieczywo 'chleb lub bułki z pszennej mąki'. Białe wino 'wino o jasnej barwie, nie czerwone'. Biały orzeł – godło państwa polskiego. Do białego rana 'do świtu'. W biały dzień 'nie o zmierzchu ani w nocy'. *O.IV*

biblioteka *rzecz. ż. D.* biblioteki, *C. Ms.* bibliotece, *lmn. M.* biblioteki;
1. 'instytucja, która gromadzi książki, czasopisma, gazety, a także pomieszczenie tej instytucji': Biblioteka Narodowa. Biblioteka Uniwersytecka. Chodzę do biblioteki. *L.IV.a*
2. 'zbiór książek ułożonych według jakiegoś porządku': Mam bogatą bibliotekę. *L.IV.a*
3. 'szafa lub półka na książki': Wyjął książkę z biblioteki. *J.II.a*
zdr. biblioteczka; *przym.* biblioteczny: Zbiory biblioteczne.

bić *czas. ndk.* biję, bijesz, bił, bity; *rzecz.* bicie;
1. *dk.* pobić (zob.), zbić (zob.) ~ kogo, co, czym, po czym 'gwałtownie opuszczać w zn. 1 rękę lub jakiś przedmiot, które z siłą spadają na kogoś lub na coś często po to, by sprawić ból': Bił kolegę pięścią po plecach. Chłopak zbił psa kijem. Mężczyzna pobił żonę. *R.V.a*
2. *dk.* pobić (zob.) ~ kogo, w czym 'zwyciężać w walce': Wojska biły wroga na wszystkich frontach. Pobił kolegów w piłce nożnej. *E.IX.a*
3. *dk.* wybić (zob.) tylko w 3. os. 'o dzwonie, zegarze: wydawać dźwięk; dzwonić': Dzwony biją na wieży. Zegar wybił godzinę piątą. *C.II.c.2*
4. *dk.* zabić (zob.) tylko w 3. os. 'o sercu: wykonywać powtarzające się ruchy': Serce bije mocno. Serce zabiło z radości. *C.I.k*

bić się *czas. ndk.* biję się, bijesz się, bij się, bił się; *rzecz.* bicie się;
1. *dk.* pobić się (zob.); 'bić w zn. 1 wzajemnie jeden drugiego': Chłopcy biją się na podwórzu. Dzieci pobiły się do krwi. *R.V.a*
2. tylko *ndk.* ~ z kim, o co, za co 'toczyć w zn. 4 walkę': Żołnierze odważnie bili się z wrogiem. Bili się o wolność, za ojczyznę. *E.IX.a*

biec *czas. ndk.* biegnę, biegniesz, biegnij, biegł;
1. *dk.* pobiec (zob.) ~ dokąd, którędy 'szybko poruszać się w określonym kierunku za pomocą nóg': Ludzie biegli do pociągu. Pies biegnie drogą. Żołnierze biegną przez pole. Dzieci pobiegły do ogrodu. Pobiegnij do sklepu po masło. *P.III.b*
2. tylko w 3. os. 'szybko przesuwać się w przestrzeni lub czasie': Pociąg biegnie po torach. Po niebie biegły obłoki. Łzy biegły z oczu. Dni biegną szybko. *S.VIII.p*
3. tylko w 3. os. 'prowadzić w zn. 3': Droga biegła przez las. Schody biegną w górę i w dół. *P.XIX*

bieda *rzecz. m. D.* biedy, *C. Ms.* biedzie, *lmn. M.* biedy;
1. tylko w *lp.* 'brak pieniędzy': Po śmierci rodziców dzieci żyły w biedzie. W domu wielka bieda. ◊ Bieda zagląda komuś w oczy 'ktoś jest bardzo biedny'. *F.III*
2. 'brak powodzenia; nieszczęście; *przeciwn.* szczęście, powodzenie': Każdy ma swoje biedy. Rodzice mieli z synem taką biedę. Przyjaciele pomogli w biedzie. ◊ Stara bieda 'nic nowego'. Pół biedy 'niewielkie zmartwienie'. Z biedą 'zaledwie'. *R.VII*

biedny$_1$ *przym.* biedna, biedne, biedniejszy;
1. *mos.* biedni, biedniejsi 'taki, który nie ma pieniędzy, niezbędnych do życia rzeczy; ubogi; *przeciwn.* bogaty w zn. 1'. Biedna rodzina. Biedny człowiek musi ciężko pracować. ◊ Biedny jak mysz kościelna 'bardzo biedny'. *F.III*
2. *mos.* biedni, biedniejsi 'taki, który ma zmartwienia, którego spotkało nieszczęście': Biedna kobieta sama wychowywała dzieci. Uśmiechnij się, biedna dziewczyno. *R.VII*
3. 'taki, który ma małą wartość': Biedne mieszkanie. Stały tam biedne meble. Sukienkę miała biedną. *F.III*

biedny$_2$ *rzecz. m. odm.* jak *przym. M. lmn.* biedni;
'człowiek, który nie ma środków w zn. 2 do życia': Chciała pomagać biednym. Zbierali pieniądze na biednych. ◊ Biednemu zawsze wiatr w oczy 'biednego człowieka spotykają same nieszczęścia'. *F.III*

bieg *rzecz. m. C.* biegu, *N.* biegiem, *lmn. M.* biegi;
1. 'szybkie poruszanie się do przodu na nogach': Szybki bieg zmęczył go bardzo. Bieg zawodników na tysiąc metrów. *P.III.b*

2. ‘przemieszczanie się czegoś’: Bieg pociągu. Płynęli z biegiem rzeki. *P.I*
3. ‘następowanie po sobie jakichś zdarzeń’: Szybki bieg akcji w filmie. Nie można zatrzymać biegu historii. *S.VIII.p*

biegać *czas. ndk.* biegam, biegasz, biegaj, biegał; *rzecz.* bieganie;
1. *dk.* pobiegać (zob.) ~ gdzie; ‘to samo co biec w zn. 1, ale w różnych kierunkach i wiele razy’: Dzieci biegają po ogrodzie. Biegali po mieście w poszukiwaniu mieszkania. Wypuść psa, żeby pobiegał. ◊ Biegać koło czegoś ‘bardzo się o coś starać’. *P.III.b*
2. ~ tylko w 3. os. ‘poruszać się’: Pióro biega po papierze. Cienie biegały po ścianie. ◊ Biegać po czymś oczami ‘nerwowo na coś spoglądać’. *P.I*

biel *rzecz. ż. D. C. Ms.* bieli, *lmn. M.* biele;
1. ‘kolor biały; *przeciwn.* czerń w zn. 1’: Biel śniegu, sukni, koszuli, włosów. Artysta lubił malować w bielach. *O.IV*
2. tylko w *lp.* ‘białe ubranie; *przeciwn.* czerń w zn. 2’: Pojawił się lekarz cały w bieli. Kobieta w bieli. *J.IV.a*

bielizna *rzecz. ż.* tylko w *lp. D.* bielizny, *C. Ms.* bieliźnie;
‘odzież, którą ubiera się bezpośrednio na ciało, a także to, w co ubiera się kołdry, poduszki itd.’: W zimie dobrze jest nosić ciepłą bieliznę. Czystą bieliznę układała w szafie. *J.IV.a*

biernik *rzecz. m. D.* biernika, *N.* biernikiem, *lmn. M.* bierniki;
gram. zob. przypadek w zn. 2.

bierny *przym.* bierna, bierne, bierniejszy;
1. także *mos.* bierni, bierniejsi ‘taki, który nie chce działać; *przeciwn.* aktywny w zn. 1, czynny w zn. 1’: Pozostał biernym obserwatorem zdarzeń. Był człowiekiem biernym. Przejawiał w domu bierną postawę. *S.VII.c*
2. *gram.* imiesłów bierny (zob.) imiesłów, strona bierna (zob.) strona w zn. 7.

bieżący *przym.* bieżąca, bieżące;
1. ‘taki, który odnosi się do danej chwili; aktualny’: W bieżącym roku. Załatwiał sprawy bieżące. Gazeta podaje bieżące wiadomości . ◊ Woda bieżąca ‘woda, która płynie z kranu’. *S.VIII.h*
2. ‘taki, na który przypada właśnie kolej w zn. 3; kolejny’: Wpisał pismo pod numerem bieżącym. *S.XI.b*
przys. bieżąco, na bieżąco.

bigos *rzecz. m. D.* bigosu, *Ms.* bigosie, *lmn. M.* bigosy;
‘potrawa z kwaśnej kapusty gotowanej z mięsem’: Podano gościom bigos. Ugotowała bigos z kiełbasą. *K.I.g*

bilans *rzecz. m. D.* bilansu, *Ms.* bilansie, *lmn. M.* bilanse;
1. ‘porównanie dochodów i wydatków w budżecie’: Przedsiębiorstwo przygotowało bilans na koniec roku. *F.II*
2. ‘wszelkie zestawienia w zn. 3 strat i zysków’: Bilans działalności. Bilans osiągnięć. *S.XIII.c.1*

bilet *rzecz. m. D.* biletu, *Ms.* bilecie, *lmn. M.* bilety;
‘kartka z odpowiednim drukiem, która daje prawo używania czegoś, wejścia gdzieś (zwykle za opłatą)’: Bilet kolejowy. Bilet tramwajowy. Bilet na koncert. Kasa sprzedaje bilety do teatru. ◊ Wolny bilet ‘bilet bezpłatny’. Bilet wizytowy ‘mała karta z wydrukowanym imieniem i nazwiskiem właściciela, z jego adresem, tytułami itp.’ *E.IV*
zdr. bilecik.

biodro *rzecz. n. D.* biodra, *Ms.* biodrze, *lmn. M.* biodra, *D.* bioder;
‘miejsce, gdzie noga łączy się z tułowiem’: Boli noga w biodrze. Być wąskim, szerokim w biodrach. *C.I.c*
zdr. bioderko; *przym.* biodrowy: Staw biodrowy.

biografia *rzecz. ż. D. C. Ms.* biografii, *lmn. M.* biografie, *D.* biografii;
‘opis życia jakiejś osoby’: Biografia Mickiewicza. Pisać biografię. Zbierać materiały do biografii poety. *L.IV.b.1*

biologia *rzecz. ż.* tylko w *lp. D. C. Ms.* biologii;
‘nauka o życiu’: Biologia roślin, zwierząt, człowieka. Uczyć się biologii. Studiować biologię. Zawsze interesowała go biologia. *G.V*
przym. biologiczny: Stacja biologiczna.

biskup *rzecz. m. D.* biskupa, *Ms.* biskupie, *lmn. M.* biskupi;
‘ksiądz w kościele katolickim najwyższy stopniem w zn. 3’: Biskupi polscy. Biskup spotkał się z młodzieżą szkolną. *E.X.c*
przym. biskupi: Pierścień biskupi.

bitwa *rzecz. ż. D.* bitwy, *C. Ms.* bitwie, *lmn. M.* bitwy, *D.* bitew;
‘większa ważna walka’: Bitwa toczyła się dwa dni. Uczestnik bitwy o Monte Cassino. Wojsko wygrało bitwę o wzgórze. *E.IX.a*
przym. bitewny: Pole bitewne.

biurko *rzecz. n. D.* biurka, *N.* biurkiem, *lmn. M.* biurka, *D.* biurek;
‘rodzaj w zn. 1 stołu do pisania z szufladami po bokach’: Piszę przy biurku. *J.II.a*
zdr. biureczko.

biuro *rzecz. n. D.* biura, *Ms.* biurze, *lmn. M.* biura;
‘miejsce, w którym wykonywana jest zorganizowana zbiorowa praca administracyjna’: Pracuję w biurze. Ojciec codziennie chodzi do biura. *E.III.a*
przym. biurowy: Meble biurowe.

blady *przym.* blada, blade, bledszy;
1. także *mos.* bladzi, bledsi ‘taki, który ma jasny, raczej biały kolor skóry’: Dziewczyna była bardzo blada. Miał bladą twarz. Bladzi chłopcy grzali się na słońcu. *C.I.f*

bluzka

2. ‘zbliżony kolorem do białego, prawie biały’: Pił bladą herbatę. Popatrzyła na niego bladymi oczami. *O.IV*
3. ‘taki, który daje mało światła’: Blady blask księżyca. Słońce było dziś blade. Był jeszcze blady ranek. *A.VI.b*

blankiet *rzecz. m. D.* blankietu, *Ms.* blankiecie, *lmn.* M. blankiety;
‘kartka papieru z napisanym tekstem i poleceniem, co należy uzupełnić’: Wypisał na blankiecie swoje imię i nazwisko. Trzeba wypełnić blankiet telegraficzny. *E.IV*

blask *rzecz. m. D.* blasku, *N.* blaskiem, *lmn. M.* blaski;
‘jasne, mocne światło’: Blask słońca, księżyca. Blask lampy. Blask latarni padał na ścianę. Blask bije w oczy. *A.VI.b*

bliski$_1$ *przym.* bliska, bliskie, bliższy;
1. także *mos.* bliscy, bliżsi ‘taki, który znajduje się w niewielkiej odległości w zn. 1; *przeciwn.* daleki w zn. 1, odległy w zn. 1’: Bliskie miejsca w teatrze. To są nasi najbliżsi sąsiedzi. *S.X.k*
2. ‘taki, który był niedawno albo będzie bardzo prędko; *przeciwn.* daleki w zn. 2, odległy w zn. 3’: To jest całkiem bliska przeszłość. Wakacje są bliskie. Bliska chwila odjazdu. Spotkamy się w najbliższym czasie. *S.VIII.m*
3. także *mos.* bliscy, bliżsi ‘taki, który jest z kimś związany uczuciami’: To jest mój bliski przyjaciel. Łączyły ich bliskie stosunki. *R.III.a*
4. tylko w stopniu wyższym ‘bardziej dokładny w zn. 1’: Proszę o bliższe szczegóły. Trzeba podać bliższe dane o autorze. Powiedz coś bliższego na ten temat.

bliski$_2$, *rzecz. m. odm.* jak *przym. lmn. M.* bliscy;
‘ten. kto należy do rodziny’: Na ślub zaprosili tylko bliskich. Poświęcała się dla najbliższych. *D.II*

blisko *przys.* bliżej;
1. ‘niedaleko w przestrzeni; *przeciwn.* daleko w zn. 1’: Stanął blisko drzwi. Las był blisko domu, a rzeka jeszcze bliżej. ◊ Z bliska ‘w małej odległości w zn. 1; *przeciwn.* z daleka’: Patrzę z bliska. *S.X.k.*
2. ‘niedaleko w czasie; *przeciwn.* daleko w zn. 2’: Było już blisko północy. Święta już blisko. *S.VIII.m*

blizna *rzecz. ż. D.* blizny, *C. Ms.* bliźnie, *lmn. M.* blizny; *D.* blizn;
‘ślad po ranie’: Mieć bliznę. Na czole pozostała blizna. Twarz pokryta bliznami. *C.III.a.*

blok *rzecz. m. D.* bloku, *N.* blokiem, *lmn. M.* bloki;
1. ‘masa w zn. 2 dużych rozmiarów i wagi’: Blok węgla. Bloki lodu. Blok skalny, kamienny, betonowy. *O.III.b*
2. ‘budynek, który ma wiele pięter’: Blok mieszkalny. Mieszkać w bloku. Mieszkania w blokach są małe. *J.I.a.*

blondyn *rzecz. m. D.* blondyna, *Ms.* blondynie, *lmn. M.* blondyni;
‘mężczyzna o jasnych włosach; *przeciwn.* brunet’: Wysoki blondyn. Przystojny blondyn. Kobiety lubią blondynów. *C.I.h*
rzecz. ż. blondynka.

bluzka *rzecz. ż. D.* bluzki, *C. Ms.* bluzce, *lmn. M.* bluzki, *D.* bluzek;
‘górna część ubrania w zn. 1 kobiet i dzieci noszona do spódnicy albo spodni’: Letnia, biała bluzka. Włożyła dzisiaj nową bluzkę. *J.IV.a*
zdr. bluzeczka.

błagać *czas. ndk.* błagam, błagasz, błagaj, błagał, błagany; *rzecz.* błaganie;
~ kogo o co, *ze spój.* aby, żeby ‘bardzo prosić’: Błagała ojca o przebaczenie. Błagać Boga o zdrowie, o życie. Błagał, aby go puścili. *R.XVII*

błąd *rzecz. m. D.* błędu, *Ms.* błędzie, *lmn. M.* błędy;
‘nieświadome naruszenie jakiejś zasady, zła ocena jakiejś sytuacji; omyłka, pomyłka’: Uczeń zrobił w zadaniu kilka błędów. Dziecko pisze z błędami. Popełnił błąd, żeniąc się ze zbyt młodą kobietą. Trudno naprawiać błędy młodości. *M.I.g*
przym. błędny: Błędny wynik (zadania); *przys.* błędnie.

błądzić *czas. ndk.* błądzę, błądzisz, błądź, błądził; *rzecz.* błądzenie;
1. *dk.* zbłądzić (zob.) ‘popełniać błąd’: Człowiek wie, że błądzi. Łatwo potępiać błądzących. Przebacz mi, bo zbłądziłem. *M.I.g*
2. *dk.* zabłądzić (zob.) ~ gdzie ‘iść nie w tę stronę, co trzeba, nie wiedzieć dokąd iść’: Dzieci błądziły po lesie. Zabłądziliśmy wśród ulic wielkiego miasta. ◊ *Przysł.* Kto pyta, nie błądzi ‘warto być ciekawym w zn. 1’. *P.III.a.1*
3. tylko *ndk.* ‘chodzić bez celu’: Popołudniami błądził po okolicznych łąkach. *P.III.a.2*

błękit *rzecz. m. D.* błękitu, *Ms.* błękicie, *lmn. M.* błękity; ‘kolor błękitny’: Błękit nieba, morza. Błękit oczu. *O.IV*

błękitny *przym.* błękitna, błękitne;
‘taki, który ma kolor jasnego, pogodnego nieba; niebieski w zn. 1’: Błękitne niebo. Błękitna mgła. Morze było dziś błękitne. ◊ Błękitna krew ‘pochodzenie z wyższych sfer społecznych’. *O.IV*
przys. błękitnie.

błona *rzecz. ż. D.* błony, *C. Ms.* błonie, *lmn. M.* błony;
1. ‘w organizmach żywych tkanka łącząca lub otaczająca poszczególne narządy’: Błona żołądka. Gęś ma palce połączone błoną. *C.I.g.2*
2. ‘cienka, elastyczna taśma wytworzona sztucznie’: Błona fotograficzna, filmowa. Włożył błonę do aparatu (fotograficznego). *O.II.a*

błoto *rzecz. m. D.* błota, *Ms*. błocie, *lmn. M.* błota;
'masa w zn. 2 mokrej ziemi, gliny': Leśne błoto. Iść po błocie. Buty były brudne od błota. ◊ Rzucać pieniądze w błoto 'wydawać pieniądze na niepotrzebne rzeczy'. *A.III.c*
przym. błotnisty: Błotnista okolica.

błysk *rzecz. m. D*. błysku, *N*. błyskiem, *lmn. M.* błyski;
'nagłe, krótkie, jasne światło': Błysk lampy, latarki. Z daleka widać było błyski latarni morskiej. *A.VI.b*

błyskawica *rzecz. ż. D. C. Ms*. błyskawicy, *lmn. M.* błyskawice;
'nagłe, krótkie światło na niebie podczas burzy': Błyskawica na ciemnym niebie. Szli w świetle błyskawic. *A.IV*

błyskawiczny *przym*. błyskawiczna, błyskawiczne;
'bardzo szybki': Błyskawicznym ruchem chwyciła upadające dziecko. Uczeń dawał błyskawiczne odpowiedzi. ◊ Zamek błyskawiczny 'przyrząd, z którego pomocą coś się łączy, zamyka': Błyskawiczny zamek przy spódnicy. Walizka na zamek błyskawiczny. *S.VIII.r*

błyszczeć *czas. ndk.*, tylko w 3. os. błyszczy, błyszczał; *rzecz.* błyszczenie;
'dawać jasne światło, być jasnym; lśnić, palić się w zn. 2, świecić': Gwiazdy błyszczą na niebie. Śnieg błyszczy w słońcu. Oczy błyszczały jej z radości. *A.VI.b*

bo *spój*.
'rozpoczyna zdanie, które wyraża przyczynę w zn. 2 czynności poprzedniego zdania; dlatego że, ponieważ': Nie wyjechał na wakacje, bo nie miał pieniędzy. Nie przyjdę, bo mam dużo pracy.

bochenek *rzecz. m. D.* bochenka, *N*. bochenkiem, *lmn. M.* bochenki;
'chleb upieczony w kształcie małego koła lub w kształcie podłużnym': Kupił bochenek chleba. *K.I.b*

bocian *rzecz. m. D*. bociana, *Ms*. bocianie, *lmn. M*. bociany;
'ptak o długim, prostym, czerwonym dziobie, długiej szyi i wysokich nogach': Bocian siedzi na gnieździe. Bociany przyleciały na wiosnę. *B.III.b.2*
zdr. bocianek, bociek; *przym*. bociani: Bocianie gniazda.

boczny *przym.* boczna, boczne;
'taki, który znajduje się na boku w zn. 2 czegoś': Boczny tor kolejowy. Boczna ulica, droga. W kinie otwarto boczne wyjścia. ◊ Odstawić kogoś na boczny tor 'sprawić, że ktoś przestaje być ważny, mieć znaczenie w zn. 2'. Wejść bocznymi drzwiami 'dostać się gdzieś nie tak, jak należało'. *S.X.e*

bodziec *rzecz. m. D.* bodźca, *lmn. M.* bodźce;
'to, co wywołuje działanie, uczucie': Bodziec zewnętrzny. Bodziec wewnętrzny. Pochwała stanowi dobry bodziec do pracy. Bodźce rzeczywistości wywołują wrażenia u człowieka. *R.I.a*

bocian

bogaty *przym.* bogata, bogate, bogatszy;
1. także *mos*. bogaci, bogatsi 'taki, który ma dużo pieniędzy, majątku; *przeciwn*. biedny w zn. 1, ubogi w zn. 1': We wsi był jeden bogaty gospodarz. Bogate miasto miało dużo nowych domów. Nasz kraj jest bogaty. *F.III*
2. 'taki, który ma dużą wartość; *przeciwn*. biedny w zn. 3': W pokojach stały bogate meble. Lubiła nosić bogate futra. *F.III*
3. 'taki, który zawiera dużo czegoś; *przeciwn*. ubogi w zn. 3': Bogaty urodzaj. Bogate plony. Biblioteka miała bogate zbiory. *S.XIII.d.3*
przys. bogato, bogaciej.

bohater *rzecz. m. D.* bohatera, *Ms.* bohaterze, *lmn. M.* bohaterowie//bohaterzy;
1. 'ten, kto odznaczył się wielką odwagą': Bohater wojenny. Bohater walki. Walczył jak bohater. *R.VIII.b*
przym. bohaterski: Bohaterska walka, śmierć.
2. 'główna postać w utworze literackim, scenicznym, filmowym': Bohater powieściowy. Bohaterem filmu jest młody malarz. *L.IV.b.2*
3. 'ten, kto w danej chwili skupia na sobie uwagę większej liczby osób': Być bohaterem dnia, wieczoru. Bohaterami balu byli minister z żoną. *R.IX.b*
rzecz. ż. bohaterka.

boisko *rzecz. n. D.* boiska, *N.* boiskiem, *lmn. M.* boiska;
'teren przeznaczony do ćwiczeń gimnastycznych lub gier sportowych': Grać w piłkę na boisku. Chłopcy grają na boisku szkolnym. *N.I.d*

bojowy *przym.* bojowa, bojowe;
1. 'przygotowany do wojny': Samoloty bojowe. Linia bojowa. Żołnierze ustawili się w szyku bojowym. *E.IX.a*
2. także *mos.* bojowi 'taki, który lubi walczyć': Bojowy chłopak. Bojowa panna. Bojowi żołnierze. Dziewczyna miała bojowy charakter. *R.V.a*
przys. bojowo.

bok *rzecz. m. D.* boku, *N.* bokiem, *lmn. M.* boki;
1. 'prawa lub lewa strona tułowia (w odróżnieniu od piersi i pleców)': Położył się na prawym boku. Leżał na boku. Obracał się z boku na bok. *C.I.c*
2. 'prawa albo lewa strona przedmiotu (w odróżnieniu od części górnej i dolnej, przedniej i tylnej oraz środka)': Samochód przewrócił się na bok. Powieś obraz bardziej z boku. ◊ Coś wychodzi komuś bokiem 'coś staje się dla kogoś trudne w zn. 2, nieprzyjemne'. Stać z boku 'nie angażować się'. *pot.* Robić bokami 'bardzo się zmęczyć'. Mieć coś pod bokiem 'coś znajduje

się blisko'. Żarty na bok 'mówić poważnie, nie żartować'. *S.X.e*

boks$_1$ *rzecz. m.* tylko w *lp. D.* boksu, *Ms.* boksie;
'sportowa walka na pięści': Uprawiać boks. Lubić boks. Nie lubić boksu. Sportowcy odnieśli sukces w boksie. *N.I.c*

boks$_2$ *rzecz. m. D.* boksu, *Ms.* boksie, *lmn. M.* boksy;
'pewna przestrzeń wydzielona z większego pomieszczenia (w szpitalu, w garażu, dla koni)': Korytarz szpitalny biegł wśród boksów dla niemowląt. Wyprowadzili konia z boksu. *J.I.b*

boleć$_1$ *czas. ndk.* tylko w 3. os. boli, bolał; *rzecz.* bolenie;
1. ~ kogo 'sprawiać ból w zn. 1': Głowa mnie boli. Bolały go zęby. Bolą ją oczy. *C.III.a*
2. ~ kogo 'sprawiać ból w zn. 2': Matkę bolało niegrzeczne zachowanie dzieci. Każdego bolą ostre słowa krytyki. ◊ Kogoś boli o coś głowa 'ktoś się czymś martwi'. Niech cię o to głowa nie boli 'nie martw się tym'. Serce kogoś boli o coś 'komuś jest przykro z jakiegoś powodu'. *R.VII*

boleć$_2$ *czas. ndk.* boleję, bolejesz, bolej, bolał, *rzecz.* bolenie;
~ nad czym, ze *spój.* że 'doznawać uczucia żalu$_1$ w zn. 1': Matka bolała nad rozstaniem z dziećmi. Boleję nad twoim cierpieniem. Bolał, że nie mógł jej pomóc. *R.VII*

bolesny *przym.* bolesna, bolesne, boleśniejszy;
1. 'taki, który sprawia ból w zn. 1': Bolesne miejsce na głowie. Blizna długo była bolesna. *C.III.a*
2. 'taki, który sprawia ból w zn. 2': Bolesne wspomnienia. Bolesna chwila odjazdu. *R.VII*
3. 'taki, który wyraża ból': Jej bolesne spojrzenie bardzo go wzruszyło. Bolesne westchnienie wyrwało mu się z piersi. *R.VII*, *C.III.a*
przys. boleśnie, boleśniej.

bomba *rzecz. ż. D.* bomby, *C. Ms.* bombie, *lmn. M.* bomby;
1. 'pocisk z substancją wybuchową': Samolot rzucił bombę na miasto. ◊ Wpaść jak bomba 'zjawić się gdzieś nagle'. *pot.* Ale bomba! 'coś niezwykłego'. *E.IX.c*
przym. bombowy: Samolot bombowy.
2. 'przedmiot w kształcie kuli': Bomby czekoladowe, szklane. ◊ Bomba piwa 'szklanka piwa'. *O.III.b*

bombka *rzecz. ż. D.* bombki, *C. Ms.* bombce, *lmn. M.* bombki, *D.* bombek;
'szklana ozdoba na choinkę w zn. 2 w kształcie kuli': Bombki choinkowe. Kolorowe bombki. Bombki błyszczą na choince. *N.II.d*

boski *przym.* boska, boskie;
1. 'taki, który należy do Boga, pochodzi od Boga': Imię boskie. Prawo boskie. ◊ Wola boska! 'niech się dzieje, co ma być, trudno$_2$'. *E.X.e*
2. także *mos.* boscy 'taki, który jest ponad zwykłą miarę; wspaniały, piękny': Dziewczyna była boska. Masz boskiego męża. Boscy chłopcy byli na tej zabawie. Czeka ich boska zabawa. *S.XIII.a*
przys. bosko.

bosy *przym.* bosa, bose, bosi;
'taki, który ma nagie stopy, bez obuwia': Bose dzieci. Bosymi nogami stanął na śniegu. *J.IV.d*
przys. boso.

bowiem *spój.*
'używany zwykle na drugim miejscu w zdaniu; rozpoczyna zdanie, które wyraża przyczynę w zn. 2 czynności poprzedniego zdania; bo, ponieważ, dlatego że': Nie kupił książek, nie miał bowiem pieniędzy. Krzyczał głośno, myślał bowiem, że tonie.

Bóg *rzecz. m.* tylko w *lp. D.* Boga, *N.* Bogiem, *W.* Boże;
'według wierzeń religijnych najwyższa istota, która stworzyła świat i kieruje nim': Pan Bóg. Wierzyć w Boga. Ufać Bogu. Modlić się do Boga. ◊ *pot.* Jak Boga kocham 'forma przysięgi'. *E.X.e*

ból *rzecz. m. D. Ms.* bólu, *lmn. M.* bóle, *D.* bólów//bóli;
1. 'uczucie wywołane chorobą, rana itp.': Silny ból. Cierpieć ból. Ból zębów nie dawał spać. Odczuwał ból brzucha. *C.III.a*
2. 'zmartwienie, smutek': Sprawiasz mi ból tymi słowami. Z bólem mówię o tym wydarzeniu. *R.VII*

brać *czas. ndk.*, *dk.* wziąć (zob.); biorę, bierzesz, bierz, brał, brany; *rzecz.* branie;
1. ~ kogo, co 'robić taki ruch, aby coś znalazło się w ręce, w rękach': Bierze kawałek chleba. Wziął książkę do ręki. Wzięła zeszyty ze stołu. Nie bierz dziecka na ręce. *P.VII.a*
2. ~ kogo, co 'nieść, wieźć, prowadzić z sobą': Idzie do szkoły i bierze z sobą teczkę. Wzięła w podróż walizkę. Wzięliśmy dzieci na spacer. *P.VI.*
3. ~ co 'otrzymywać na jakiś czas': Wziął książki z biblioteki. Biorę pieniądze z banku. Wziął taksówkę (pojechał taksówką). *J.V*
4. ~ kogo 'przyjmować w zn. 2 w jakimś celu': Wziął chłopca do pomocy. Biorę ciebie na świadka tego zdarzenia. Biorę ciebie za żonę (za męża). *H.II*
5. ~ kogo, co 'zwyciężać': Wojska wzięły miasto. Biorą żołnierzy do niewoli. ◊ Brać górę nad kimś 'zwyciężać'. Brać początek 'zaczynać się'. Brać (wziąć) urlop 'otrzymać urlop'. Brać (wziąć) przykład z kogoś 'stawać się podobnym do kogoś'. Brać (wziąć) od kogoś słowo 'otrzymywać od kogoś obietnicę'. Brać (wziąć) coś na siebie 'obiecać zrobić, spełnić coś'. Brać (wziąć) kogoś pod opiekę 'opiekować się kimś'. Brać (wziąć) kogoś pod kontrolę 'sprawdzać, jak ktoś postępuje, pracuje'. Brać udział w czymś 'być uczestnikiem czegoś'. *E.IX.a*

brak$_1$ *rzecz. m. D.* braku, *N.* brakiem; *lmn. M.* braki;
'to, że czegoś nie ma lub jest w małej ilości': Odczuwam brak pieniędzy. Masz braki w wiadomościach. ◊ W braku, z braku czegoś 'ponieważ czegoś nie ma': W braku książek czytał gazety. Z braku pieniędzy oszczędzał. *S.XI.k*

brak$_2$ *czas. niewłaściwy* brak, brak było, brak będzie, brak byłoby;
~ kogo, czego, komu, czemu 'nie ma': Brak mi słów. Brak nam było ciebie. Brak będzie ludzi do pracy. Sukni brak ozdób. *S.XI.k*

braknąć *czas. dk.*, *ndk.* brakować (zob.); tylko w 3. os. *lp*. braknie, brakło.

brakować *czas. ndk.*, *dk.* braknąć (zob.), zabraknąć (zob.) tylko w 3. os. *lp*.: brakuje, brakowało; *rzecz*. brakowanie;
~ kogo, czego, komu, czemu 'nie mieć w potrzebnej ilości lub nie mieć wcale; *przeciwn*. wystarczać': Brakuje nam czasu. Sukni brakowało paska. Na wycieczce będzie brakowało jedzenia. Braknie nam pieniędzy na wyjazd. Zabrakło mu odwagi. *S.XI.k*

brama *rzecz. ż. D.* bramy, *C. Ms.* bramie, *lmn. M.* bramy;
'otwór w ścianie, w płocie służący do wjazdu, wyjazdu, a także to, czym zamyka się ten otwór': Brama domu. Zamknąć, otworzyć bramę. Ktoś puka do bramy. *J.I.c*

bramka *rzecz. ż. D.* bramki, *C. Ms.* bramce, *lmn. M.* bramki, D. bramek;
1. 'mała brama': Weszły do ogrodu przez bramkę. *J.I.c*
2. 'miejsce, w które należy trafić w grze w piłkę nożną itp.': Strzelić bramkę. Strzelić w bramkę, do bramki. Walka toczy się pod bramką przeciwnika. *N.I.c*

bramkarz *rzecz. m. D.* bramkarza, *lmn. M.* bramkarze; *D.* bramkarzy
'ten, kto broni bramki w zn. 2': Chłopak jest dobrym bramkarzem. *N.I.b*

branża *rzecz. ż. D. C. Ms.* branży, *lmn. M.* branże, *D.* branży;
'odrębna dziedzina działalności, nauki, produkcji': Branża węglowa, metalowa. Branża handlowa. Branża fryzjerska. Pracuje w swojej branży. *S.VII.a.1*
przym. branżowy: Księgarnia branżowa.

brat *rzecz. m. D.* brata, *C.* bratu, *Ms.* bracie, *lmn. M.* bracia, *D. B.* braci, *N.* braćmi;
1. 'syn w stosunku do innych dzieci swojego ojca i matki': Starszy, młodszy brat. Miał dwie siostry i trzech braci. *D.II*
zdr. braciszek.
2. 'człowiek związany z kimś innym przyjaźnią, wspólną działalnością; towarzysz': Bracia żołnierze! *R.III.a*
przym. braterski: Przyjaźń braterska. Braterska krew.

bratni *przym.* bratnia, bratnie;
1. 'taki, który odznacza się serdecznymi uczuciami': Bratnie pozdrowienia. Bratnie serce. Okazał mi bratnią pomoc. *R.III.a*
2. 'taki, który wykazuje związki rodzinne, narodowe lub duchowe': Krew bratnia. Wojna bratnia. Bratnia partia, organizacja. *D.II*

brązowy *przym.* brązowa, brązowe;
1. 'taki, który jest zrobiony z brązu (rodzaj metalu)': Żołnierz dostał za odwagę brązowy krzyż. *O.II.b*
2. 'taki, który ma kolor palonej kawy': Brązowy kapelusz. Brązowe buty. *O.IV*

brawo *wykrzyk.*
'wyraża pochwałę, towarzyszy zwykle oklaskom': Brawo! Brawo! Wołali widzowie po przedstawieniu.

broda *rzecz. ż. D.* brody, *C. Ms.* brodzie, *lmn. M.* brody, D. bród;
1. 'dolna część twarzy': Uderzyć się w brodę. Oparła się na brodzie. ◊ Pluć sobie w brodę 'żałować straconej okazji'. *C.I.a.1*
2. 'włosy na dolnej części twarzy mężczyzny': Mężczyzna z brodą, bez brody. Golił brodę dwa razy dziennie. ◊ Dowcip z brodą 'stary, znany dowcip'. *C.I.h*
zdr. bródka; *przym.* brodaty: Brodaty dziadek.

bronić *czas. ndk.* bronię, bronisz, broń, bronił, broniony; *rzecz*. bronienie;
1. ~ kogo, czego, przed kim, przed czym, *dk.* obronić (zob.) ~ kogo, co przed kim, przed czym 'chronić przed napadem, atakiem, wrogimi działaniami': Bronić ojczyzny, narodu. Bronił przyjaciela przed oskarżeniami. Obronię córkę przed złymi wpływami. Obronimy naszą niepodległość. *E.IX.a*
2. *dk.* zabronić (zob.) ~ komu, czego, z *bezok.* 'dawać zakaz, nie pozwalać': Przepisy bronią dzieciom wstępu do lokalu. Ojciec zabronił mu czytać po nocach. *R.XIV.b*

bronić się *czas. ndk.*, *dk.* obronić się (zob.); bronię się, bronisz się, broń się, bronił się; *rzecz*. bronienie się;
~ przed czym 'chronić siebie przed atakiem, niekorzystnymi działaniami': Żołnierze bronili się przez kilka tygodni. Trzeba bronić się przed chorobą. Nikt nie obronił się przed śmiercią. *E.IX.a*

broń *rzecz. ż.* tylko w *lp. D. C. Ms.* broni;
'narzędzie walki lub obrony': Broń atomowa. Walczyli z bronią w ręku. *E.IX.c*

brud *rzecz. m.* tylko w *lp. D.* brudu, *Ms.* brudzie,
'to, co czyni brudnym, zostawia plamy': Brud na rękach, na ubraniu. W pokoju panował brud. *J.III.a*

brudny *przym.* brudna, brudne, brudniejszy; także *mos.* brudni, brudniejsi 'taki, który ma na sobie plamy, zawiera kurz, pył; *przeciwn.* czy-

brzoza

sty': Brudne buty. Brudne ręce. Pokój był brudny. Brudni chłopcy kopali piłkę. *J.III.a*
przys. brudno, brudniej.

brudy *rzecz.* tylko w *lmn. D.* brudów;
1. 'brudna bielizna, brudne ubranie': Brudy włożyła do kosza. *J.III.a*
2. 'to, co jest złe moralnie': Brudy życia. Biografia pełna brudów. Przypomnieli mu brudy młodości. *S.XIII.a*

bruk *rzecz. m. D.* bruku, *N.* brukiem, *lmn. M.* bruki;
'płyty kamienne położone na ulicy': Na ulicy mamy nowy bruk. Wozy jadą po nierównym bruku. Złamał nogę na równym bruku. *P.XIX*

brunatny *przym.* brunatna, brunatne;
'taki, który ma kolor palonej kawy, czekolady; brązowy w zn. 2': Brunatne futro. Brunatne oczy. ◊ Brunatny węgiel 'węgiel z resztek roślinnych'. *O.IV*

brunet *rzecz. m. D.* bruneta, *Ms.* brunecie, *lmn. M.* bruneci;
'mężczyzna o czarnych włosach; *przeciwn.* blondyn': Wysoki, przystojny brunet. *C.I.h*
rzecz. ż. brunetka.

bryła *rzecz. ż. D.* bryły, *C. Ms.* bryle, *lmn. M.* bryły;
'wielki przedmiot nie mający określonej formy': Bryła żelaza, węgla. Bryła śniegu spadła z dachu. *O.III.b*

brzeg *rzecz. m. D.* brzegu, *N.* brzegiem, *lmn. M.* brzegi;
1. 'pas ziemi wokół morza, jeziora, wzdłuż rzeki': Brzeg morski. Prawy, lewy brzeg rzeki. Nad brzegami oceanu. Szliśmy brzegiem (wzdłuż brzegu). *A.III.b*
2. 'linia, która kończy coś, która znajduje się daleko od środka': Postawił szklankę na brzegu stołu. Brzegi książki były zniszczone. *S.X.c.3*

brzęczeć *czas. ndk.* tylko w 3. os. brzęczy, brzęczał; *rzecz.* brzęczenie;
'wydawać wysoki, delikatny, drżący dźwięk': Szyby w oknach brzęczą. Muchy brzęczą w pokoju. *C.II.c.2*

brzmieć *czas. ndk.*, *dk.* zabrzmieć (zob.); tylko w 3. os. brzmi, brzmiał; *rzecz.* brzmienie;
1. 'być słyszanym jako dźwięk': Głos brzmiał z daleka. Twoja mowa brzmi obco. Pieśń zabrzmiała czysto. *C.II.c.2.*
2. 'wyrażać określoną treść': Twoje słowa brzmią mądrze (głupio). To zdanie źle zabrzmiało w tym towarzystwie. *M.II.e.1.*

brzoza *rzecz. ż. D.* brzozy, *C. Ms.* brzozie, *lmn. M.* brzozy, *D.* brzóz;
'liściaste drzewo z białą korą': Koło drogi rośnie brzoza. *B.III.a.2*
zdr. brzózka; *przym.* brzozowy: Las brzozowy.

brzuch *rzecz. m. D.* brzucha, *lmn. M.* brzuchy;
'część tułowia poniżej piersi': Uderzył kolegę w brzuch. Brzuch mnie boli. ◊ Leżeć do góry brzuchem 'nic nie robić'. *C.I.c*
zdr. brzuszek; *przym.* brzuszny: Dolegliwości brzuszne.

brzydki *przym.* brzydka, brzydkie, brzydszy;
1. także *mos.* brzydcy, brzydsi 'taki, który dostarcza niemiłych wrażeń dla oczu, uszu itp.; *przeciwn.* ładny w zn. 1': Brzydka twarz. Dziewczyna była brzydka. Miał brzydką, ale miłą żonę. Brzydcy chłopcy. *S.XIII.b*
2. 'taki, który jest oceniany ujemnie pod względem jakościowym, estetycznym; *przeciwn.* ładny w zn. 2': Dom był duży i brzydki. Dziś jest brzydka pogoda. Nosi brzydkie imię. *S.XIII.b*
3. 'taki, który jest oceniany ujemnie pod względem moralnym': Brzydki czyn. On ma brzydkie myśli. To było brzydkie zachowanie. *S.XIII.a*

brzydko *przys.* brzydziej;
1. 'bez cech miłych dla oczu, dodatnich jakościowo; *przeciwn.* ładnie w zn. 1': Wygląda brzydko w tym płaszczu. Brzydko śpiewa. Kwiat brzydko pachnie. *S.XIII.b*
2. 'ujemnie pod względem moralnym; *przeciwn.* ładnie w zn. 2': Postąpiłeś brzydko. Brzydko jest kłamać. *S.XIII.a*

buda *rzecz. ż. D.* budy, *C. Ms.* budzie, *lmn. M.* budy;
1. 'budynek postawiony byle jak i z byle jakiego materiału': W lesie stały stare budy. Psia buda. *J.I.a*
2. *pot.* 'szkoła': Chodzę jeszcze do budy. Siedzę w budzie cały dzień. *G.I*

budka *rzecz. ż. D.* budki, *C. Ms.* budce, *lmn. M.* budki, *D.* budek;
1. 'mała buda w zn. 1': Budka dla ptaków. Policjant schował się przed deszczem do budki. *J.I.a*
2. 'kiosk': Budka z gazetami. Budka z piwem. *F.VI.b*

budowa$_1$ *rzecz. ż.* tylko w *lp. D.* budowy, *C. Ms.* budowie;
1. 'stawianie w zn. 1 budynków lub innych obiektów w zn. 2': Na wiosnę zaczniemy budowę domu. Budowa drogi i mostu trwała długo. Materiał na budowę (do budowy) został kupiony. *H.VI*
2. 'sposób łączenia różnych części w całość; struktura': Budowa atomu. Budowa wyrazu, zdania. *S.XI.f.3*

budowa$_2$ *rzecz. ż. D.* budowy, *C. Ms.* budowie, *lmn. M.* budowy, *D.* budów;
'budowany obiekt w zn. 2 wraz z terenem prac': Ojciec spędza całe dnie na budowie. Pracowałem na kilku budowach. *H.VI*

budować *czas. ndk.*, *dk.* wybudować (zob.); zbudować (zob.); buduję, budujesz, buduj, budował, budowany; *rzecz.* budowanie;
'stawiać w zn. 1 budynki i inne obiekty w zn. 2':

Budować szkołę, szpital. Budują drogi i mosty. Zbudujemy nowy dom. Zbudowali linię kolejową. W mieście wybudowano wiele nowych gmachów. *H.VI*

budowla *rzecz. ż. D. C. Ms.* budowli, *lmn. M.* budowle;
'obiekt w zn. 2 wybudowany, połączony trwale z gruntem': Ten kościół to bardzo stara budowla. W mieście powstają nowe budowle. *J.I.a*

budowlany *przym.* budowlana, budowlane;
'taki, który dotyczy budowania, służy budowaniu': Zakończono roboty budowlane. Materiały budowlane zostały zużyte. *H.VI*

budownictwo *rzecz. n.* tylko w *lp. D.* budownictwa, *Ms.* budownictwie;
1. 'dział gospodarki narodowej, który zajmuje się budowaniem': Budownictwo mieszkaniowe, kolejowe, fabryczne. Brat pracuje w budownictwie. *H.VI*
2. 'dużo domów, gmachów': Zwiedzaliśmy stare budownictwo Krakowa. *J.I.a*

budynek *rzecz. m. D.* budynku, *N.* budynkiem, *lmn. M.* budynki;
'to, co jest wynikiem budowania, ma ściany i dach': Budynek mieszkalny. Budynek szkoły. Wysoki budynek. Stare budynki miasta. Ten budynek jest przeznaczony na biura. *J.I.a*

budzić *czas. ndk.* budzę, budzisz, budź, budził, budzony; *rzecz.* budzenie;
1. *dk.* obudzić (zob.), zbudzić (zob.) ~ kogo 'przerywać czyjś sen': Budzę dzieci do szkoły. Budzi nas hałas ulicy. Obudził go dzwonek do drzwi. Zbudź ją wreszcie. *N.II.c*
2. *dk.* obudzić ~ co, w kim 'powodować w kimś jakieś stany psychiczne, uczucia': Budziłeś strach w dzieciach. Jego słowa budziły tylko jej płacz. Jej uroda obudziła w nim miłość. Nauczyciel obudził w uczniach zainteresowania historyczne. *R.I.e*

budzić się *czas. ndk.* budzę się, budzisz się, budź się, budził się; *rzecz.* budzenie się;
1. *dk.* obudzić się (zob.), zbudzić się (zob.) 'przestawać spać': Budził się rano z bólem głowy. Obudziliśmy się o wschodzie słońca. Dziecko wcześnie się dziś zbudziło. *N.II.c*
2. *dk.* obudzić się (zob.) tylko w 3. os. ~ w kim 'o stanach emocjonalnych; przejawiać się': Z nowym rokiem budzą się nowe nadzieje na lepszą przyszłość. Obudziła się w niej tęsknota za krajem. *R.I.e*
3. *dk.* obudzić się (zob.) tylko w 3. os. 'o przyrodzie: znów rosnąć': Lasy budzą się na wiosnę. Przyroda obudziła się do życia. *B.I*

budzik *rzecz. m. D.* budzika, *N.* budzikiem, *lmn. M.* budziki;
'zegar, który budzi w zn. 1 swoim dzwonieniem': Budzik dzwoni o siódmej. *N.II.c*

budżet *rzecz. m. D.* budżetu, *Ms.* budżecie, *lmn. M.* budżety;
'ogół dochodów i wydatków przewidzianych na pewien czas': Sejm podjął uchwałę o budżecie państwa. Budżet firmy. Budżet rodzinny. Budżet miesięczny, roczny. *F.II*
przym. budżetowy: Ustawa budżetowa.

bufet *rzecz. m. D.* bufetu, *Ms.* bufecie, *lmn. M.* bufety;
'miejsce, w którym sprzedaje się jedzenie, napoje, a także wysoki stół, przy którym tam się je; bar': Bufet w szkole. Bufet kolejowy. Jem śniadanie w bufecie. Wypiję kawę przy bufecie. *K.V*

bukiet *rzecz. m. D.* bukietu, *Ms.* bukiecie, *lmn. M.* bukiety;
'kilka lub więcej kwiatów zebranych razem': Bukiet róż. Bukiet kwiatów polnych. Podarował mi piękny bukiet. *B.III.a.1*

bułka *rzecz. ż. D.* bułki, *C. Ms.* bułce, *lmn. M.* bułki, *D.* bułek;
'rodzaj białego chleba': Kroić bułkę. Jeść bułkę z szynką. Kupiła dwie bułki na śniadanie. *K.I.b*
zdr. bułeczka.

bunt *rzecz. m. D.* buntu, *Ms.* buncie, *lmn. M.* bunty;
'wystąpienie przeciw władzy': Bunt chłopów. Krwawy bunt. Wojsko opanowało bunt więźniów. *R.V.a*

burak *rzecz. m. D.* buraka, *N.* burakiem, *lmn. M.* buraki;
'roślina z czerwonym lub białym korzeniem, który można jeść; także korzeń tej rośliny': Barszcz z buraków. Wytwarzać cukier z buraków. Burak czerwony. Burak cukrowy 'z którego robi się cukier'. Kupiła kilogram buraków. *B.III.a.3*
zdr. buraczek; *przym.* buraczany: Liście buraczane.

bursztyn *rzecz. m. D.* bursztynu, *Ms.* bursztynie, *lmn. M.* bursztyny;
'twarda, przezroczysta substancja żółtego koloru wyrzucana przez morze': Pierścionek z bursztynem. Nosiła na szyi jasne bursztyny. *J.IV.e*
przym. bursztynowy: Bursztynowy kolor.

burta *rzecz. ż. D.* burty, *C. Ms.* burcie, *lmn. M.* burty;
'boczna ściana łodzi, statku': Opierać się o burtę. Marynarze wyrzucili za burtę łódź ratunkową. ◊ Człowiek za burtą! 'wpadł do wody'. *P.XX.c*

burza *rzecz. ż. D. C. Ms.* burzy, *lmn. M.* burze;
'silny wiatr z deszczem lub śniegiem, z błyskawicami itd.': Zaczęła się burza. Burza zniszczyła wiele drzew w lesie. ◊ Burza oklasków 'wiele oklasków'. Burza w szklance wody 'reakcja zbyt silna w stosunku do przyczyn, które ją wywołały'. Biec jak burza 'biec szybko'. Wpaść gdzieś jak burza 'zjawić się gdzieś nagle'. *A.IV*

but *rzecz. m. D.* buta, *Ms.* bucie, *lmn. M.* buty;
'to, co ubiera się na stopy, zwykle na pończochy lub skarpetki': Prawy, lewy but. Nowe buty. Let-

bukiet

bułka

burak

buty

butelka

nie, zimowe buty. ◊ Nie ruszyć palcem w bucie 'nic nie robić', *pot.* Głupi jak but 'bardzo głupi'. *J.IV.a*

butelka *rzecz. ż. D.* butelki, *C. Ms.* butelce, *lmn. M.* butelki, *D.* butelek;
'szklane naczynie o podłużnym kształcie służące do przechowywania płynów': Butelka mleka. Butelka wina. Nalała wody do butelki. ◊ Zaglądać do butelki 'pić często alkohol'. *K.III*
zdr. buteleczka; *przym.* butelkowy: Mleko butelkowe.

by$_1$ *spój.*
używany z czasownikiem w czasie przeszłym, którego końcówki osobowe występują przy spójniku (bym, byś, byśmy, byście); łączy się z bezokolicznikiem, gdy podmioty zdań łączonych przez spójnik są te same; por. aby, ażeby, żeby;
1. 'rozpoczyna zdanie wyrażające cel lub skutek tego, o czym mowa w poprzednim zdaniu': Biegł, by zdążyć na czas. Był zbyt leniwy, byśmy go prosili o pomoc.
2. 'rozpoczyna zdania po czasownikach chcieć, pragnąć, prosić, myśleć, trzeba i niektórych innych': Prosili go, by tego nie robił. Chcieli, byśmy poszli z nimi. Trzeba, byście zaczęli żyć samodzielnie.

by$_2$ *part.*
występuje z końcówkami osobowymi czasownika: bym, byś, byśmy, byście; składnik form trybu przypuszczającego a) pisana łącznie z formami osobowymi czasownika, z niektórymi spójnikami i partykułami: Przeczytałbyś tę książkę. Gdybym chciał, mógłbym się uczyć. Czyżby to już koniec? b) pisana oddzielnie po nieosobowych formach czasownika lub po innych częściach mowy: Kurs ukończono by we wrześniu. Bez parasola by zmokła. Kiedy by można wyjechać?

być *czas. ndk.* jestem, jesteś, są, będę, będziesz, będą, bądź, był;
1. 'istnieć, żyć': Myślę, więc jestem. Ciebie wtedy nie było na świecie. *S.I.a.1*
2. używany do tworzenia złożonych form czasownikowych a) czasu przyszłego złożonego: Będę pamiętał//Będę pamiętać. b) strony biernej wszystkich czasów: Jest ubrany. Był naprawiony. Będzie uszyty.
3. używany jako część orzeczenia złożonego z rzeczownikiem, przymiotnikiem, imiesłowem, wyrażeniem przyimkowym, przysłówkiem: Ojciec jest lekarzem. Chłopak był zdrowy. Jutro będzie ciepło. Wieczorem będziemy w domu. ◊ Bądź zdrów! 'forma koleżeńskiego pożegnania'. Być może 'używane, gdy mówiący nie jest pewny czegoś: możliwe, że'.
4. przy zaprzeczeniu 3. os. *lp.* i *lmn.* używa się formy *nie ma* (kogo, czego): W jeziorze jest czysta woda. Nie ma czystej wody. Uczniowie są w szkole. Nie ma uczniów w szkole. Nie ma ich w szkole.

bydło *rzecz. n.* tylko w *lp. D.* bydła, *Ms.* bydle;
'zwierzęta gospodarstwa domowego': Hodowla bydła. Bydło domowe, robocze. Na łące pasło się stado bydła. *K.VII.b*

byle$_1$ *spój.*
używany z czasownikiem w czasie przeszłym, którego końcówki osobowe występują przy spójniku (bylem, byleś, byleśmy, byleście) albo z bezokolicznikiem, gdy podmioty zdań łączonych przez spójnik są te same;
1. 'rozpoczyna zdanie wyrażające cel lub skutek tego, o czym mowa w poprzednim zdaniu': Dała jej pieniądze, byle już poszła. Zaczęła chodzić po mieszkaniu, byle nie myśleć o zmartwieniu.
2. 'rozpoczyna zdanie wyrażające warunek czynności drugiego zdania': Bylem mógł, przyjadę. Zgodzę się, byle zapłacił.

byle$_2$ *part.*
1. 'w połączeniu z wyrazami kto, co, jak, gdzie, kiedy, jaki, który wskazuje, że mówiącemu jest obojętny wybór osoby, rzeczy, sposobu, miejsca, czasu, cechy': Cieszył się byle czym. Byle kto może to zrobić. Pisał byle jak. Przyjdź byle kiedy. Byle gdzie usiądź.
2. 'w połączeniu z rzeczownikami wskazuje ich małą wartość': Byle dyrektor nie będzie tu rządził. Byle drobiazg go drażni. Opowiadał o tym przy byle okazji.

były *przym.* była, byłe;
także *mos.* byli 'taki, który wcześniej był kimś lub czymś': Były nauczyciel. Były dyrektor. Byli towarzysze. Była stolica. Były pałac. Zorganizowano spotkanie z byłymi pracownikami. *S.VIII.j*

bywać *czas. ndk.* bywam, bywasz, bywaj, bywał; *rzecz.* bywanie;
1. tylko w 3. os. 'zdarzać się nie jeden raz': Tu często bywają deszcze. Bywają takie smutne przypadki. *S.I.a.1*
2. 'znajdować się, przebywać gdzieś często, zwykle, stale': Bywamy często w teatrze, na koncercie, w restauracji. Wieczorem bywam w domu. Profesor bywa w instytucie trzy razy w tygodniu. *S.I.a.1*

bzdura *rzecz. ż. D.* bzdury, *C. Ms.* bzdurze, *lmn. M.* bzdury;
1. *pot.* 'głupia wypowiedź': On mówi same bzdury. Nie słucham bzdur. *M.I.e*
2. *pot.* 'rzecz mało ważna': Z bzdury zrobił wielką sprawę. Rozmawialiśmy o bzdurach. *S.XIII.e*
zdr. bzdurka; *przym.* bzdurny: Bzdurna wypowiedź.